Tefsirde Sahabe İhtilafı

Sümeyra Nalbant

Tefsirde Sahabe İhtilafı

– Taberî Örneği –

Sümeyra NALBANT

Kitap Adı :	Tefsirde Sahabe İhtilafı -Taberî Örneği-
Yazar :	Sümeyra Nalbant
ISBN :	978-975-6497-39-5
SAMER Yayınları :	9
Editör :	Doç. Dr. Mustafa Hocaoğlu
Dizgi :	SAMER
Kapak :	SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama Ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Avşar Kampüsü

Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 47 59

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş 2019

Bu kitap, “Tefsirde Sahabe İhtilafı: –Taberi Örneği– (es-Seb'ut-Tıvâl Bağlamında)” adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayım halidir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Tefsir ilmi, nesnel bilgilerin ve öznel bakışın birlikte kullanıldığı bir ilimdir. Tarihten bugüne pek çok farklı görüş ve fikirleri içerisinde barındırmıştır. Nihayetinde kişinin kendi benliğini, yaşadığı çağın söylemlerini, toplumunun kültürünü, ailesinin öğretisini, okuduklarının bilgisini kattığı yorum faaliyetinin ürünleri de bir anlamda milyarlarca insanın, milyarlarca farklı özellikte karakteri olması gibi farklılık göstermektedir. Bu sebepten midir bilinmez "ashab-yıldızlar" sembolizmi insana, sayılamayacak kadar görüşün, anlamlandırma faaliyetinde yolumuzu görmemiz için birçok ışığın var olduğunu düşündürmektedir. İslam geleneğinde yer edinen çeşitli düşünce ve ekoller, birbirinden farklı doktrinlere sahip mezhepler, tutundukları yıldızın ışığıyla yolunu aydınlatmış, her biri kendi bilgisine ve bölgesine uyum sağlayan bir rivayeti tercih etmiştir.

Sahabe, Kur'an'ı kendisinden sonraki nesle izah etmekle kurumsal anlamda Tefsir mekteplerinin ilk muallimleri olması bakımından tarih sahnesinde öncü nesil olarak yerini almaktadır. Hz. Peygamber'in rahle-i tedrisinde bedevilikten mümtaz nesle dönüşen ilk muallimler, öğrendikleri gibi öğretmişler, öğrendiklerinden yola çıkarak değişen zamana, zemine, muhataba göre farklı yorum ve hükümlerde bulunmuşlardır.

Genel anlamda Tefsirdeki ihtilaflar tenevvü ve tezat ihtilafı olarak isimlendirilmiştir. Fakat sahabe tefsirindeki ihtilaflara hem çok fazla değinilmemiş hem de her iki ihtilafın olduğunun söylenmesine

rağmen tezat ihtilafına dair örnekler serd edilmemiştir. Bu çalışmada sahabenin tefsirdeki ihtilaflarını konu edinerek her iki ihtilafa da örnekler vermeye çalıştık.

Çalışmamız sürecinde maddi ve manevi anlamda görmüş olduğum destek için katkıda bulunan herkese minnetarım. Bu anlamda öncelikle öğrencilik hayatım boyunca ilmi ve fikri olarak rehberlik eden, hiçbir zaman vaktini esirgemeyen saygıdeğer danışman Hocam Doç. Dr. Mustafa Hocaoğlu'na, araştırma sürecinde zaman zaman manevi danışmanlıkta bulunan, tezin gelişmesinde büyük katkıları olan değerli Hocam Doç. Dr. Muhammet Yılmaz'a, ayrıca çalışmanın konusunu önererek araştırma sürecinde fikir alışverişinde bulduğum Arş. Gör. Enes Büyük'e, bu çalışma sürecinde pek çok konuda yardımını esirgemeyen, manevi anlamda daima destekte bulunan sevgili Hocam, Dr. Öğr. Üyesi Emine Battal'a, çalışmayı okuyarak eksikliklerimi gidermeme, hatalarımı düzeltmeme yardımcı olan değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Zeynep Baktemur'a, Arş. Gör. Sümeyye Sayğın'a, Arş. Gör. Şeyma Altay'a ve öğretmen Ayşenur Öksüz'e teşekkür ederim. Ayrıca bu çalışmanın yayımlanmasını üstlenen Samer Yayınlarına müteşekkirim.

Sümeyra NALBANT

RİZE-2019

— GİRİŞ —

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Tefsir ilmi, Hz. Peygamber'in öğretileri çerçevesinde bina edilmiş, O'nun öğrencileri olan sahabe ile inşa edilmiş ve sonraki nesillerde bir disiplin olarak olgunluğa erişmiştir. Genel olarak âyetlerin anlamını açıklamayı gaye edinen Tefsir ilmi, belirli şartlar çerçevesinde bir yorum faaliyeti olarak görülebilir. Bir metni yorumlama ve anlamlandırma bir kişinin sahip olduğu ilmi birikim, sosyal-kültürel arka planı, yaşadığı devrin özellikleri ile bağlantılıdır.

Kur'an-ı Kerim'in günümüze kadar tahrif edilmeden gelmesinde önemli bir halka olan sahabe-i kirâm, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması konusunda öncü nesil olarak tarih sahnesine çıkmaktadır. Kur'an'ın açıklanmasında sahabe, hem Hz. Peygamber'den öğrendiklerini aktarmış hem de kendi şahsi görüşlerini ifade etmişlerdir. Sahabe tefsirlerinde Kur'an'a farklı yaklaşımlar meydana gelmiştir. Sonraki nesillerde de devam eden ve hâlâ varlığını devam ettiren bu farklılıklar, "Tefsirde İhtilaf" olarak isimlendirilmektedir. Tefsirdeki bu ihtilaflar genel anlamı itibariyle tenevvü ve tezat ihtilafları şeklinde tasnif edilmektedir.

Bu araştırmada "tezat ihtilafı"nın sahabe tefsirinde olup olmadığı araştırılmaktadır. Bu çerçevede sahabe ihtilaflarına Taberî'nin (ö. 310/923) telif ettiği *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimli eserin-

deki es-seb`u't-tıvâl sûreler incelenmiştir. Ansiklopedik bir eser olarak sahabe döneminden itibaren kendi dönemine kadar tefsir hakkında gelen rivayetleri cem eden Taberî, bu ihtilaflara ulaşmada kolaylık sağlamıştır.

İhtilafa dair zikredilen kavramların temellendirilmesinde öncü olan İbn Teymiyye (ö. 728/1328), ihtilafları "tenevvü ve tezat" şeklinde ikili bir tasnife tabi tuttuktan sonra sahabeden tefsire dair gelen rivayetleri "tenevvü ihtilafı" çerçevesinde değerlendirmekte ve sahabe tefsirinde "tezat ihtilafı"nın olduğunu söylese de buna dair hiçbir örnek zikretmemektedir. Nitekim İbn Teymiyye'den itibaren günümüze kadar ihtilaflar, "tenevvü-tezat" olarak ayrılmaya devam ettiği gibi büyük bir çoğunluk, sahabe tefsirindeki ihtilafları, genel anlamda tenevvü ihtilafı kapsamında görmektedir. Bu açıdan onun ve takipçilerinin sahabeden gelen ihtilafları tenevvü kapsamında değerlendirdiği söylenebilir.

Tefsire ve Kur'an'a dair rivayetler dikkatlice incelendiğinde sahabenin her iki ihtilafının da olduğu görülecektir. Özellikle de ahkâm konusunda içtihat sonucu meydana gelen ihtilafların büyük bir kısmının tezat ihtilafına örneklik teşkil ettiği ifade edilebilir. Bunun yanında bir âyetin nasih veya mensuh olması, kıraatlerin farklılık arzetmesi gibi konularda da tezat ihtilafı bulunmaktadır. Bu çerçevede yapılan bu çalışmayla tefsirde sahabe ihtilafının mahiyetini belirlemeye dair katkı sunmak, elde edilen veriler çerçevesinde konuyu örneklendirmek amaçlanmaktadır.

Çalışmada, "Sahabenin tezat ihtilafına düşmesi düşünülemez. Dolayısıyla, sahabeden tefsir alanında gelen yorum farklılıkları tenevvü kapsamı çerçevesinde değerlendirilmelidir" iddiasına karşılık olarak sahabenin hem tenevvü hem de az da olsa tezat ihtilafına düştüğü gösterilmeye çalışılacaktır. Bu iddia sahipleri aynı zamanda tezat ihtilafının asıl tâbiîn döneminde ortaya çıktığını da savunmaktadır. Çünkü sahabeye karşı duyulan tazim anlayışı, sahabede içti-

had, anlayış farklılığı ve bilgi eksikliği gibi insani durumlardan kaynaklanan farklı görüşlerin ortaya çıkmasını ve bunların birbirine tezat teşkil etmesini kabul etmemektedir. Bu görüşler, aynı manaya tekabül eden farklı yorumlar olarak görülmüş ve tenevvü ihtilafı sayılmaktadır. Ancak eserdeki veriler, tâbiîn devrinde artmaya ve çeşitlenmeye başlayan birbirinden farklı düşüncelerin ve tefsir yorumlarının, kendilerinden ilim aldıkları sahabeden itibaren başladığını ortaya koymaktadır. Buradan hareketle bu çalışma ile Kur'an'ın tefsiri konusunda sahabe kendi arasında ihtilafa düşmüş müdür? Hangi konularda ihtilaf ortaya çıkmıştır? Bu ihtilaflar tenevvü ve tezat ihtilaflarından hangisinin kapsamına girmektedir? Sahabenin tezat ihtilafına düşmediği savı doğru mudur? gibi soruların yanıtları bulunmaya çalışılacaktır.

2. Araştırmanın Önemi

Sahabede ihtilaf olgusuna dair Arap ve Türk akademyasında sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır. Tefsirde ihtilaflar, daha çok genel anlamı ile "Müfessirlerin İhtilaf Sebepleri" başlığı altında incelenmekte, bu konuda sahabe kısmına sınırlı ölçüde yer verilmektedir.

Sahabenin ihtilafına dair ele alınan çalışmalar incelendiğinde görülecektir ki, İbn Teymiyye'nin ayrımı devam etmekte, yapmış olduğu tasnif daha sistematik bir şekilde ele alınarak bu konu üzerine daha çok örnek sunulmaktadır. Genel anlamda sahabenin ihtilafa düştüğü kabul edilmekle birlikte bu ihtilaflar, tenevvü ihtilafı kapsamına dâhil edilmektedir.

Tespit edilebildiği kadarıyla Türk dünyasında yapılan ilmi çalışmalarda konuyla ilgili olarak iki önemli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki Mehmet Zeki Duman'ın (ö. 2013) *Kur'an'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilâfları* ismindeki makalesidir. Duman, bu makalede ihtilaf kavramlarına değinerek ihtilafları tezat ve tenevvü şeklinde ele almakta, sahabenin tezat ihtilafına düşmediğini vurgulamak-

tadır. Duman, sahabenin ihtilaflarına etki eden sebepleri belirterek ihtilaf çeşitleri ve örnekleri ile çalışmasını bitirmektedir.

Konuya dair ikinci bir çalışma ise, Mehmet Zeki Süslü'nün hazırlamış olduğu *Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları* ismindeki yüksek lisans tezidir. Tezde ihtilaflar, yüzeysel bir şekilde ele alınmaktadır. Tezde Kur'an ilimleri tasnifine göre farklı tefsirlerden yararlanılarak her konuya dair bir örnek zikredilmektedir. Sonuç olarak kesin bir hükümle sahabe tefsirinde tezat ihtilafının yeri olmadığını iddia eden Süslü, farklı sonuçlar doğuran hükümdeki ayrılıklar da dâhil olmak üzere ihtilafların tümünü tenevvü kavramı çerçevesinde değerlendirmektedir.

Ulaşılan kaynaklar çerçevesinde Arap dünyasında yapılan ilmi çalışmalarda ise bu konuya yönelik olarak yapılan iki çalışmadan bahsedilebilir. Birincisi; Muhammed Salih Muhammed Süleyman'ın *İhtilâfu's-selef fî't-tefsîr: beyne't-tenzîr ve't-tatbîk* adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Süleyman, ilk dönemlerde meydana gelen sahabe, tâbiîn ve genel anlamdaki ihtilaflardan bahsetmekte, sahabe ihtilaflarının tenevvü ihtilafı altında değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir.

İkincisi ise; Muna bint Abdilaziz b. Abdullah el-Muayzer'e ait *İhtilâfu't-tenevvü fî't-tefsîr: Dirâse nazariyye tatbikiyye* adlı çalışmadır. Bu çalışmada tenevvü ihtilafının niteliği tartışılmış, kavram tahlili yapılmış ve tenevvü ihtilafının ne olması gerektiği üzerinde durularak müfessirlerin ihtilafları incelenmiştir. Sahabe dönemini özel olarak ele alması bakımından önem arz eden bu eser, sahabenin ihtilaflarını tenevvü olarak nitelendirme açısından diğerlerinin yolundan ayrılmamıştır.

Yapılan tüm çalışmalar, tezat ve tenevvü ayrımının niteliğinin tartışılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Sahabe dönemi tefsir faaliyetlerine dair bizlere ulaşan haberler kısıtlı olduğu için, bu dö-

nem ile ilgili yapılan çalışmalar da oldukça azdır.[1] Bu çalışmalardan tefsir ihtilafları ile ilgili eserler ise yok denecek kadar azdır. Bu eserlerdeki sahabe ihtilafları, müstakil bir konu olarak değil, daha ziyade müfessir ihtilafları içerisinde değerlendirilmiş, ihtilafların ise; büyük bir çoğunluk tarafından tezat ihtilafı olmadığı iddia edilmiştir. Modern dönemde yapılan bazı çalışmalarda ise, tezat ihtilafının sahabe tefsirinde varlığı kabul edilmeye başlanmıştır.[2]

Bu çalışmada tenevvü-tezat ihtilafı kavramları üzerinde durularak tezat ihtilafının tanımı tekrar ele alınacaktır. Bu açıdan tezat ihtilafına daha pozitif bir anlam yükleyerek örnekleri bu kapsamda değerlendirecek olması bakımndab diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir. Sahabeden nakledilen tefsir ihtilaflarının bazılarının tezat ihtilafı çerçevesinde değerlendirilmesi ise bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran bir başka özelliktir. Bu bakımdan bu eser, sahabe ihtilaflarına değinen ve sahabe tefsirinde tenevvü ve tezat ihtilaflarının varlığını kabul ederek örneklendiren bir çalışmadır.

3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Tefsirde sahabe ihtilafı, İmam Taberî'nin *Câmiu'l-beyân an-te'vîli ây'il-Kur'ân* tefsirinde es-seb`u't-tıvâl olarak isimlendirilen

---

[1] Konuyla ilgili yapılan bir çalışmada Türk akedemisinde genel tefsir çalışmaları içerisinde tefsir tarihine yönelik yapılan çalışmaların %1 olduğu tespit edilmiştir. Sahabe dönemine dair yapılan çalışmaların bu kapsamda olduğu düşünüldüğünde, çalışmaların oldukça az olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdulcabbar Adıgüzel, "Türkiye'de Lisansüstü Tefsir Tezlerinin Dağılımı", *Uluslararası Lisansüstü Tefsir Tezleri Çalıştayı içerisinde*, ed. Bilal Gökkır vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2017), 313.

[2] Ulaşılabildiği kadarıyla tezat ihtilafının sahabe tefsirinde vuku bulduğunu kabul eden iki çalışma bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Musâid b. Süleymân Tayyâr, Şerhu Mukaddimeti fî usîli't-tefsîr li İbn Teymiyye (Riyâd: Dâru İbn Cevziyye, 1427/2006), 59-60; İsmail Çalışkan, "Tefsirde Sahabe İhtilafları", *Kur'an ve Sahabe içinde,* ed. Hasan Keskin ve Abdullah Demir (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016), 217.

Kur'an'ın en uzun yedi sûresi çerçevesinde incelenecektir. Taberî; Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Maide, En'am, Âraf ve Yûnus sûrelerini es-seb`u't-tıvâl olarak ifade etmektedir. Çalışmanın, Yüksek Lisans tezi olması ve tefsirin yaklaşık 6 cildini kapsaması, bu sûrelerin işlenmesini gerekli hale getirmiştir.

Taberî tefsirinin, ilk dönem rivâyet tefsirlerinden olması yanında tefsirde farklı görüşlere yer verilip bunların ihtilaf olarak adlandırılması, görüşlerin tasnif edilerek aktarılması ve bunlar arasında seçimde bulunulmasından dolayı söz konusu tefsir seçilmiştir.

Sahabeden sadır olan farklılıklar, âyetlerin ihtiva ettiği konuya göre değişiklik arz ettiğinden, yer yer Hadis, Kelam ve Fıkıh gibi Temel İslam Bilimlerine ait diğer disiplinlere müracaat etme ihtiyacı duyulmuştur. Fakat yapılan çalışma yüksek lisans seviyesinde olduğundan araştırma olabildiğince daraltılmaya ve konuyla ilgili örneklik arz edecek, konuyu güç yettiğince anlatabilecek bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı, belirli bir tefsir kapsamında, belirli sûreler çerçevesinde ihtilaf konusu işlenmiştir.

Araştırma iki ana bölümden oluşmaktadır. Kendi içinde dört alt başlıktan oluşan birince bölümde ilk olarak, ihtilafa dair kavramsal çerçeveden bahsedilmiş bu kapsamda ihtilaf, tezat, tenevvü, müşterek ve cedel gibi kavramlar incelenmiştir. İkinci başlıkta, ihtilaf çeşitleri; tenevvü ve tezat olarak iki kısma ayrılmış, bu kavramların niteliği tartışılmıştır. Üçüncü başlıkta; ihtilafa etki eden sebepler, fıtrî, dinî, toplumsal ve siyas3i olarak katagorize edilmiştir. Dördüncü başlıkta ise, ihtilaf bağlamında Hz. Peygamber ve sahabe tefsiri ele alınarak bölüm hitama erdilmiştir.

Üç ana başlıktan oluşan ikinci bölümde ise; Taberî tefsirindeki ihtilaflar, Kur'an ilimlerine, kelamî ve fıkhî konularına göre tasnif edilmiştir. Buna göre öncelikle kıraat ihtilafları, hükmü değiştiren ve hükmü değiştirmeyen ihtilaflar şeklinde incelenmiş; sebebi nüzul konusu, âyetin muhatabı, âyette geçen zaman ve mekân olarak üçe

ayrılmış; nasih-mensuh, müteşabih âyetler, uslûbu'l-Kur'an ve son inen âyetler sırasıyla örnekler verilerek irdelenmiştir. Sonrasında kelamî ihtilaflar örnekler üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son olarak ahkâm âyetlerindeki ihtilaflar ibadet, sosyal ilişki ve cezalar başlığıyla işlenerek pratik anlamda ihtilafların hangi bağlamda olduğu kısaca ifade edilmiştir.

Belirtilmesi gereken bir husus da, Taberî tefsirinde çalışmanın sınırlılıkları kapsamında verilen örnek sayısının her başlıkta aynı olmadığıdır. İncelenen sûrelerin yedi sûre ile sınırlı olması, bazı konularda yalnızca bir örnek sunulmasına sebep olmuştur. Bu nedenle bir kısım başlıklarda bir; genel olarak konuyla ilgili iki örnek zikredilmiştir. İkiden çok örnek bulunan konular da mevcuttur fakat çalışmanın hacmini aşmaması için önemli görülen örnekler tercih edilmiştir.

Son olarak ifade edilmesi gereken konu, rivayetlerin sahabeye dayanıp dayanmadığı meselesidir. Belirtmek gerekir ki; rivayetlerin sened tenkidi yapılmamıştır. Öncelikle Taberî'nin naklettiği rivayetleri doğru kabul ettiği var sayılarak ilgili rivayetler araştırmaya konu edilmiştir. Ayrıca kullanılan kaynakta, naşirin senedleri tahkik ettiği görülmektedir. Bu kapsamda ondan faydalanılmış, tezde kullanılan rivayetlerin uydurma olmadığı görülmüştür.

4. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Bu çalışmada genel anlamıyla deskriptif (tasvirî) yöntem kullanılmıştır. Konuyla ilgili kitap, makale ve tezlerden elde edilen bilgi ve rivayetlerin aktarılması ve yer yer değerlendirilmesiyle oluşan birinci bölümde teorik bilgilere yer verilmiştir.

İkinci bölümde ise Taberî tefsirinde sahabe ihtilafına dair rivayetler tespit edilmeye çalışılarak elde edilen veriler, konulara göre tasnif edilmiştir. Her konuda tezat ve tenevvü ihtilafı örneği bulunmamaktadır. Bu nedenle konunun başında hangi konuya dair ihti-

lafların olduğu belirtilerek örnekler incelenmiş ve bu örneklerin tenevvü ve tezat ihtilafı kapsamında hangi bölüme dâhil olduğu konusunda kısaca değerlendirme yapılmıştır.

Sahabenin tefsirde ihtilaf ettiği konuları belirlemek üzere yapılan çalışmanın incelenmesi aşamasında başvurulan kaynakları, klasik kaynaklar ve son dönem araştırmalarını ifade eden modern kaynaklar şeklinde iki başlık altında ele almak mümkündür.

Klasik Kaynaklar

Çalışmanın temel kaynağı, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân an te'vîli ây'il-Kur'ân* isimli tefsiridir. Eser, İslâm Mansûr Abdu'l-Hadîd öncülüğünde hazırlanmış ve Dâru'l-hadîs yayınevinden 2010 yılında çıkmıştır. Taberî tefsirinin ansiklopedik bir eser olması, sahabe rivayetlerine ulaşılması açısından bu araştırma için önemli bir kaynağı oluşturmaktadır.

Taberî'nin tarih alanında telif ettiği *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk: Tarih-i Taberî* adlı çalışması ise, tarihi olaylar noktasında zaman zaman başvurulan bir diğer kaynaktır.

Birinci ve ikinci bölümdeki örneklerin tekrar etmemesi için birinci bölümde *Taberî Tefsiri* dışında bazı kaynaklara müracaat edilerek farklı ihtilaf örnekleri kullanılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda Mâverdî'nin *en-Nüket ve'l-uyûn'u* ve Kurtûbî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-âhkâmi'l-Kur'ân'ı,* rivayetlerin bulunması konusunda öncelikli olarak kullanılmıştır. Özellikle Mâverdî'nin (ö. 450/1058) tefsirinde farklı görüşleri kısaca tasnif etmesi, rivayetlerin bulunması açısından kolaylık sağlamıştır. Kurtûbî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* tefsiri ise mukaddimesinde ihtilaf konusuna değinerek örnekler vermesi ve ahkâm tefsiri olması yanı sıra birçok rivayeti içinde barındırması açısından sıkça başvurulan diğer bir kaynak olmuştur.

Zâhirî mezhebinin önde gelen âlimlerinden İbn Hazm'ın (456/1064) kaleme aldığı *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* isimli eserinde bir

bölüm, sahabenin Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında yapmış olduğu yanlış içtihatlara ayrılmıştır. İlk bölümde, sahabenin Kur'an anlayışında örnek teşkil etmesi bakımından bu eserden faydalanılmıştır.

Çalışma açısından İbn Teymiyye'nin görüşleri büyük önem arz etmektedir. İbn Teymiyye'nin, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr, Mecmûu'l-Fetâva* ve *Sırât-ı Müstakîm (İktizẩ ü's-dırâti'l-müstakîm li-muhâlefeti ashâbi'l-cahîm)* adlı eserlerinde ortaya atmış olduğu "Selef tefsirindeki ihtilaflar tezat ve tenevvü ihtilafı olarak ikiye ayrılmaktadır. Sahabeden tefsir alanında gelen yorum farklılıkları genel anlamı itibariyle tenevvü kapsamı çerçevesinde değerlendirilmelidir" şeklindeki sözü bu çalışmanın ortaya çıkmasında önemli bir unsur olmuştur.

İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtîbî'nin (ö. 790/1388) *el-Muvâfakât* adlı eseri ihtilafların tanımlanması, nitelikleri ortaya koyma açısından kullanılan bir diğer eserdir.

Ahkâm ile ilgili konularda mezhepleri genel olarak görebilmek adına İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesıd* adlı çalışmasına başvurulmuştur.

Son olarak araştırma boyunca verilen âyetlerin mealinde Diyanet İşleri Başkanlığının hazırlamış olduğu *Kur'an-ı Kerim Meâli* esas alınmıştır.

Modern Kaynaklar

Çalışmanın ilk bölümünde yer alan kavramsal alanın düzenlenmesinde Ferruh Kahraman'ın *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilaflar* ve Halil Aldemir'in *Kur'ân'ı Kerîm'e Göre İhtilâf Nedenleri, Alanları, Boyutları, Çözüm Yolları* çalışmaları sıkça başvurulan kaynaklardan olmuştur.

İhtilaf sebeplerine etki eden faktörlerin başlıklandırılmasında Zeki Yıldırım'ın *İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri* adlı makalesinden yararlanılmıştır.

İhtilaf tanımları konusunda tenevvü ihtilafının tanımlanmasında Ferruh Kahraman'ın *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilaflar* adlı kitabından ve Muna Bint Abdilaziz b. Abdullah el-Muayzer'e ait *İhtilâfu't-tenevvü fî't-tefsîr dirâse nazariyye tatbikiyye* adlı kitaptan faydalanılmıştır. Tezat ihtilafı tanımlaması konusunda ise Musaid b. Süleyman et-Tayyâr'ın *Fusûl fî usûli't-tefsîr* ismindeki çalışması dikkate alınmıştır.

Genel anlamdaki ihtilaflar ve Tefsir alanındaki ihtilafları görebilmek için Kenan Ayar'ın *Sahabe Dönemi Siyasi Olaylarında Kur'ân'ın Rolü* adlı çalışması dikkatle incelenmiştir.

Sahabenin ihtilaf sebepleri ve ihtilaflarını görebilmek için yararlanılan bir diğer kaynak Mehmet Zeki Duman'ın *Kur'an'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilâfları* ismindeki makalesidir.

Müfessirlerin ihtilafları konusunda ele alınan eserler, çalışmanın inşa edilmesinde ve zihinsel alt yapıyı tamamlama konusunda ayrı bir yer tutmaktadır. Bununla ilgili olarak Süleyman Mollaibrahimoğlu'nun kaleme aldığı *Üç Makale* adlı eserindeki *Müfessirlerin İhtilaf Sebepleri* ile ilgili bölüm, Muhammed Vehbi Dereli'nin *Tefsirde Yanılgı Sebepleri* adlı çalışması ve Abdülcelil Candan'ın *Kur'an Tefsirinde Sapma ve Nedenleri Tefsire Sokulan Bid`at, Hurafe ve Tahrifat* ismindeki eseri bu konuda yararlanılan önemli kaynaklardandır.

Muhsin Demirci'nin bu konuda yazmış olduğu, genel anlamda müfessirlerin ihtilaflarını ele almış olduğu *"Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar, Tespitler-Değerlendirmeler"* adlı üç ciltlik çalışması çalışmaya kaynaklık etmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu eserden sahabe ihtilaflarına dair bazı örnekler, araştırmanın ilk bölü-

münde kullanılmıştır. Eserde, tezat ihtilafı alenen ifade edilmese de satır aralarında bu ihtilafları okumak mümkündür.

Hz. Peygamber ve sahabe dönemindeki tefsir faaliyetlerinin ifade edilmesinde ve örnek gösterilmesinde İsmail Cerrahoğlu'nun *"Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız veren Amiller"* adlı çalışması, Suat Yıldırım'ın *"Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*", Mehmet Sürmeli'nin *"Sahabenin Kur'an Anlayışı"* ve Zehebî'nin *"et-Tefsîr ve'l-mufessirûn"* adlı çalışmalarından faydalanılmıştır.

Sahabe dönemi tefsiri ile ilgili ayrıca Ömer Dumlu'nun, *"Sahabe Tefsiri Üzerine"* ve Nurettin Turgay'ın *"Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri"* adlı makalelerine başvurulmuştur.

Bütün bunlara ilaveten tefsire dair, usul, tarih, Kur'an Tarihi, Kur'an ilimleri gibi eserlere de sıkça başvurulmuştur.

4.1. Taberî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği

Bir dönemin kapanıp yeni bir dönemin başlamasına sebep olan,[3] müfessirlerin imamı olarak nitelendirilen[4] Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, rivayet ve dirâyet tefsirinin ilk örneğini veren, Kur'an'ı baştan sona tefsir eden müfessirlerin en önde gelenlerinden biridir.

Taberî, 225 yılında Taberîstan'ın Âmul şehrinde doğmuştur. İlk tahsiline memleketinde başlamış yirmili yaşlarda ilim yolculuğuna çıkmış, Kûfe, Basra, Vâsıt, Rey, Suriye, Mısır, Fustat ve Bağdat

---

[3] Taberî tefsiri, nakil tefsirlerinin önde gelenlerinden biri olmakla birlikte ilk dönem Kur'an'ı baştan sona tefsir etmesiyle yeni bir dönemi başlatmıştır.

[4] Celâleddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Umeyr (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396/1976), 95.

gibi meşhur ilim merkezlerinde öğrenim görerek, pek çok alanda kıymetli eserler vermiştir.[5]

Taberî'nin, dünyaya gözlerini açıp ilim tahsil ettiği dönemde "tedvin çağı" başlamış, ilim merkezleri usul esaslarını belirlemiş, fıkhî mezhep doktrinleri netleşmiş, tefsir ekolleri teşekkül safhasını tamamlamış ve istikrar bulmuştu. Re'y ve nakil tartışmalarının ateşlendiği Şiî-Sünnî taraflarının ilmi ve siyasi rekabete girildiği döneme tanık olan Taberî, hem ilimde hem siyasette orta bir yolu takip etmiş, kendisini ilme adamıştır.[6] Özellikle Bağdat'a yerleştikten sonra mezhebi taassup sahibi olan Hanbeliler ile ihtilafa düşmüş, hatta bu ifrat ehli tarafından Rafizi olmakla itham edilmiş, ders halkaları baskına uğramış, evi taşlanmış, kendisi fiziksel şiddet görmüş bu nedenle eve kapanıp eser telifi ederek ilmi hayatına devam etmiştir. Bu üzücü hadiselerin meydana gelmesinde fıkhî yetkinliği bulunan Taberî'nin Şafii mezhebinden ayrılarak müçtehit imam olarak yeni bir usul takip etmesi ve *İhtilâfu'l-Fukahâ* adlı eserinde İmam Hanbel'i fakih telakki etmemesinin önemli bir rolü vardır.[7] Bu şekilde sosyal bir baskı altında yaşam süren Taberî, 310 (923) yılında Bağdat'ta vefat etmiş, kendi evinin içinde defnedilmiştir.[8]

Taberî, sadece Tefsir ilminde değil, birçok alanda öne çıkmış bir şahsiyettir. Hafız olan imam aynı zamanda kurradır; Ahmed b. Yusuf et-Tağlebî'den kıraat dersleri almıştır. Hadis ilminde yetkin bir

---

[5] Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-marife, 1414/1997), 288; Suyûtî, *Tabakât*, 95-96; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), I, 363-364.

[6] Taberî, hem Hz. Ebûbekir ve Hz.Ömer'in faziletine dair eser kaleme almış, hem de Ğadir-i Hum hadisi hakkında bir kitap telif etmiştir; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 534.

[7] Mustafa Fayda, "Muhammed b. Cerîr et-Taberî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 318-319; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, 528-530.

[8] Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* 363.

âlimdir, bu ilimde icazet almıştır. Mezhep sahibi bir fakihtir, müçtehit imamdır. Tarih alanında geniş hacimli bir eser müellifi olan büyük bir tarihçi, şiirleri olan bir edebiyatçıdır; tefsiri incelendiğinde Arap şiirinden pek çok kez istişhadda bulunduğu, nahiv tartışmalarına yer vererek dil ve belagat bilgisini konuşturduğu gözlenmektedir.[9] Bütün bunların yanında İslamî ilimler dışında felsefe, mantık, matematik, cebir ve birçok hesap dalları ile tıp gibi farklı birçok alanda da ilim tahsil etmiştir.[10]

Kendisinin başlıca eserlerine örnek olarak şunlar sayılabilir: *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur͗ ân*, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, *İhtilâfü'l-fukahâ*, *Latifu'l-kavl fî ahkâmi şerâii'l-İslâm*, *Tehzîbu'l-âsâr*, *Kitâbu'l-kıraât ve tenzîlu'l-Kurân*.[11]

Muhtasar olarak nakledilen Taberî'nin hayatı ve ilmi kişiliği bir tez olarak çalışılmamış olsa da başta tefsiri olmak üzere pek çok eserinden hareketle yapılan çalışmalarda Taberî'nin hayatı hakkında bilgiler nakledilmiştir.[12]

---

[9] Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 366-367; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 538-542.

[10] Yaşar, Naif, "İlk Üç Asır Kelamî Tartışmalar Bağlamında Taberî(224-310/839-923)'nin Konumu" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015), 16.

[11] Geniş ve ayrıntılı bilgi için bk. Fayda, "Muhammed b. Cerîr et-Taberî", 318; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 533-534.

[12] Bu yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Yüksek, Ali, "İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi" (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2014); Nam, Mehmet, "Taberî Tarihinde Hz. Mûsa İle İlgili Verilen Bilgiler Üzerine Bir Araştırma" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1996); Maral, Cüneyt, "Tefsirde Dilbilimsel Yöntem (Taberî Örneği)" (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017); Aliyev, Kamil, "Kehf Sûresi Ekseninde Taberî Tefsirinde İsrailiyat" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017); Yıldız, Faruk, "Ebû Ca`fer Muhammed B. Cerir Et-Taberî'nin (224-310/838-923) Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk Adlı Eserine Göre İslam Tarihi Kronolojisi" (Yüksek Lisans Tezi, 2015); İğdi, Ahmet, "Bir Siyer Müellifi Olarak Et-Taberî: Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk Özelinde" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2012); Yaşar, Muhemmed Yuşa, "Taberî'nin Temel İtîkâdî Görüşleri" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012); Bayrakçı, Nizamettin,

4.2. Taberî Tefsiri ve İhtilafa Bakışı

Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin tefsir alanında kendi döneminde ve sonraki dönemlerde eşine az rastlanır bir eser olarak ortaya koyduğu *Câmiu'l-beyân an te'vîli ây'i'l-Kur'ân* isimli eseri sahabe ve sonraki dönem âlimlerinin tefsir nakillerini aktaran bir rivayet tefsiridir. Aynı zamanda şiirle istişhad, nahiv ve i'rab açıklamaları, farklı kıraatler arasında tercih, bir âyet hakkındaki görüşleri değerlendirmeye tabi tutup seçim yapması açısından dirâyet tefsiri olma özelliğini taşımakta olan bir tefsirdir.[13] Bu mümtaz eser, h. 270 (veya 290) yılında kaleme alınmış,[14] h. 306 yılında Taberî'nin kendisine okunmuştur.[15]

Taberî'nin, tefsiri yazma sebebi olarak ifade ettiği Kur'an'a dair başka hiçbir kitaba muhtaç olmadan gerekli tüm bilgileri içeren bir eser meydana getirme isteği, onun hem ittifak hem de ihtilaf edilen tüm hususları cem etmesine sebep olmuştur.[16]

"Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010); Akdokur, Fatma, "Tehzîbu'l-Asâr Bağlamında Et-Taberî'nin Hadisçiliği" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010); Ayrıca Taberî adına bir sempozyum düzenlenmiştir: Tefsir Anabilim Dalı Vıı. Eşgüdüm Toplantısı Ve Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerir et-Taberî Sempozyumu, 11 Haziran 2010, Konya.

13 Gelenekte rivayet tefsirlerinin en önemlisi olarak görülen Taberî'nin tefsirinin aynı zamanda bir dirâyet tefsiri özelliği taşıdığını ortaya koyan önemli çalışmalar yapılmıştır. Bilgi için bk. Atik Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005); Hacı Önen, *Taberî Tefsirinin Dirâyet Boyutu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014).

14 Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 535.

15 Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Mansûr Abdu'l-Hadîd (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1431/2010), 1, 55.

16 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 57; Tefsiri kaleme almasına dair daha geniş bilgi için bk. Taberî, *a.g.e.*, I, 55-57; İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-beyân an te'vîli ây'il-Kur'ân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 2: 105.

Taberî, tefsirin çeşitlerini üç maddede ifade eder: İlk olarak Kıyamet saati gibi Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği gaybi konularda te'vilini yalnızca Allah'ın bildiği tefsirdir. İkincisi Rasullullah'ın beyanı olmadan ümmetinden kimsenin açıklayamamayacağı konuları (helal ve haramlar, hükümler vb.) içine alan tefsirdir. Üçüncüsü ise i`rab, garip kelimeler gibi Arap dilini bilen kimselerin yapabileceği tefsirdir.[17] Bu bilgi çerçevesinde Taberî'nin re'y ile tefsiri dilsel açıklamalara dayalı bir te'vil faaliyeti olarak gördüğünü söylemek mümkündür.[18]

Taberî, tefsirinin mukaddime bölümünde önemli bilgilere ve tartışmalara yer vermektedir. Onun bu bölümde Kur'an ve tefsire dair birçok metodolojik meseleyi ele alıp değerlendirdiği görülmektedir.[19] Taberî, tefsire dair genel bir açıklama yaptıktan sonra Kur'an'da Arapça ve Acemce lafızların olup-olmaması konusuna değinmiş, kararlı bir şekilde Arapçalaşmış olan lafızların yabancı bir dil sayılamayacağını, Kur'an'da Arapça dışında bir dilde kelime olmadığını dile getirmiştir. Bu konuya nakli ve akli delillendirmelerle genişçe yer veren Taberî, daha sonra "Kur'an'ın yedi bab üzerine indirilmesi", "Kur'an'ın yedi harf üzerine indirilmesi" konusundaki rivayetler çerçevesinde izahatlarda bulunmaktadır.[20]

Kur'an'ın te'vil edilmesine dair açtığı başlıkta tefsirin caiziyetine, sınır ve kapsamlarına dair bilgiler vermektedir. Sonrasında re'y ile tefsiri reddedenlerin görüşlerini nakletmekte ve bölümün devamı olarak Kur'an'ı tefsir eden sahabe ve görüşlerini aktarmaktadır. Kur'an'ın tamamının Hz. Peygamber tarafından tefsir edilip edilmedi-

---

[17] Taberî, *a.g.e.*, 1, 101.
[18] Önen, *Taberî Tefsirinin Dirâyet Boyutu*, 40.
[19] Mesut Okumuş, "Taberî Tefsirinde Bağlamın Yeri ve Önemi", *Ekev Akademi Dergisi* 6/13 (2002): 128-129; Bayrakçı, "Câmiu'l-beyân an Te'vil-i Ây'il-Kur'ân Adlı Eserin Mukaddimesi ve Değerlendirilmesi", 66.
[20] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 1, 55-89.

ği hakkındaki tartışmalara da yer veren Taberî, Hz. Aişe'den nakledilen "Hz. Peygamber birkaç âyet dışında Kur'an'ı tefsir etmedi" görüşünü senedindeki meçhul bir ravi sebebiyle reddetmektedir. İbn Mes'ûd'un, "Biz on âyeti ezberleyip amel etmeden diğer âyetlere geçmezdik" rivayetini esas alarak, Hz. Peygamber'in Kur'an'ın mücmelini beyan ederek, helal ve haramını tebliğ ettiğini ifade etmektedir.[21]

Mukaddimenin son bölümlerinde ise Kur'an ilimlerine asıl teşkil edecek, Kur'an ve sûre isimlerine ve âyet bilgilerine dair rivayeteler nakletmiş, "Kur'an" lafzının aslı, Furkan kelimesinin anlamı, sûrelerin isimlerinin Hz. Peygamber tarafından verilmesi, tıvâl-miûn-mufassal sûreler gibi konuları açıklamıştır.[22]

Taberî mukaddimeden itibaren tefsirini bir konu etrafındaki farklı görüşleri tasnif ederek aktarmış, sonra bunları değerlendirmeye tabi tutarak tercihte bulunmuştur. Tefsirin en önemli özelliği, Kur'an'ı baştan sona âyet âyet tefsir etmek, bunu yaparken de sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn sözlerini aktarmak olmuştur. Dil ve belagat tartışmalarında isimden ziyade ekol/bölge adını vererek aktarımda bulunmuş, kıraat ihtilaflarını ayrıntılı olarak ele almıştır. Kıraat ihtilaflarında da bölge ismi, kurra isminden daha çok bulunmaktadır. Dikkat çekici bir nokta da bazen Taberî'nin bazı kıraat ihtilaflarında imam mushaf dışındaki bir kıraati benimsemiş olmasıdır.[23] Kelamcı yönünü yansıttığı tefsir yorumlarında yeri geldikçe Kaderiyye (Mu'tezile) düşüncesine cevap vermiştir.[24]

Taberî'nin ihtilafa bakışı kıraat konusundaki ihtilaflar, fıkhî ihtilaflar ve nahiv hususundaki ihtilaflar olarak üç ana başlıkta incelenebilir. Taberî tefsirinde genellikle ihtilaflar tasnif edilerek ortaya

---

[21] Taberî, *a.g.e.*, 1, 90-96.
[22] Taberî, *a.g.e.*, 1, 102-111.
[23] Örnekler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3, 462, 551; IV, 644, 802, 832, 885; V, 57, 91, 252, 378, 481.
[24] Örnek için bk. a. mlf., *a.g.e.*,, 1, 149.

koyulmuş, en sonunda değerlendirme yapılmıştır. Bazen sahabe-tâbiîn nakilleri verildikten sonra "bu konuda Hz. Peygamber'den deliller" getirilerek görüşlerden birisinin desteklenmesi söz konusudur.[25] Bu tür rivayetlerin ya merfu' hadis konumunda olduğunu ya da Taberî'nin hadis ve tefsir rivayetlerini farklı görerek kimi zaman tefsire dair naklettiği görüşlere hadisten delil gösterdiğini söylemek mümkündür. Bazı âyetlerde rivayetler hakkında hiçbir açıklama yapılmazken bazılarında da nakil bulunmamaktadır. Bu durum daha çok Mekki sûreler için söz konusudur. Taberî, İsrâiliyâta dair nakillerde bulunmuş fakat bunları rivayet olarak aktarmış ve tercihte bulunmamıştır.[26]

Sonuç olarak Taberî'nin ansiklopedik bir eser olma vasfını içinde barındıran bu tefsirinin hicri üçüncü asra kadar ortaya konulan ilimlerin bir özeti olması hasebiyle büyük önem taşıdığını söylemek mümkündür. Bunun yanında farklı görüşleri "ihtilaf" olarak niteleyip olumlu anlamda tefsirinde kullanması ve aktarması hem sahabenin hem de tâbiînin ihtilafa düşebileceğini göstermektedir.

---

[25] Örnek olarak bk. a. mlf., *a.g.e.*, 4, 402-406.

[26] Bu tür rivayetlerde Taberî'nin tavrı bu tür bilgilerin faydası olmadığı, ilim açısından eksiklik veya üstünlük olmadığı yönündedir. Örnek olarak bk. a. mlf., a.g.e., 1, 367.

— BİRİNCİ BÖLÜM —

TEFSİR VE İHTİLAF

Tefsir, “bir şeyi açıklamak, keşfetmek ve açığa çıkarmak, örtüyü kaldırmak” gibi anlamlara gelen “فسر”, kökünden türetilmiş bir kelimedir.[27] Terim olarak ise; “Âyet ve sûrelerin iniş sebeplerini, kıssaları ve kıssalardaki işaret edilen ibretleri; Mekki-Medeni, muhkem-müteşabih, nasih-mensuh, umum-husus, mutlak-mukayyed ve mücmel-mübeyyen olan âyetleri bilmektir”[28] şeklinde tarif edilmiştir. Başka bir tanımda da tefsir, “Allah Teâla’nın Hz. Muhammed (s.a.v.)’e indirmiş olduğu kitabın anlaşılmasına, âyetlerin anlamlarının açıklanmasına, âyetlerden hüküm ve hikmetlerin çıkarılmasına vesile olan bir ilimdir. Bu nedenle Arap dili ve belagatinden, fıkıh usülünden, kıraat ilminden ve sebeb-i nüzul, nasih-mensuh gibi Kur’an ilimlerinden yardım alır”[29] şeklinde tanımlanmıştır. Tefsir ilmi kısaca, “Kur’an’ın anlaşılması ve âyetlerin maksadını ortaya koyan bir ilim” olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda Hz. Peygamber’den iti-

---

[27] Muhammed b. Mukrim bin Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâr Sâdır, 1414/1993), 5, 55; Ebû’l-Feyz Muhammed Murtaza ez-Zebidî, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-kâmus*, nşr. Komisyon (Lübnan: Dâru’l-Fikir, 1995), 13, 323.

[28] Bedreddîn Muhammed b. Abdullah b. Behâdir ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Ebu’l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru ihyâi’l-kütüb’il-arabiyye, 1376/1957), 2, 147-148; Celâleddîn es-Suyûtî, el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân, Muhammed Ebûl-Fadl İbrahim (Kahire: Hey’etu’l-Mısriyyeti’l-âmmeti li’l-kütüb, 1394/1974), 4, 192-194.

[29] Suyûtî, *a.g.e.*, 4, 195.

baren Kur'an'ı anlama ve açıklama faaliyetlerinin nasıl anlaşıldığı önem arz etmektedir. Çünkü yorum faaliyeti aynı zamanda beraberinde öznelliği de getirmektedir. Bu nedenle bu bölümde ilk olarak ihtilaf ile ilgili kavramlar; ikinci olarak; ihtilaf çeşitleri ve ihtilaf sebeplerinden bahsedilecektir. Sonrasında ise, Hz. Peygamber'in tefsiri ve o'nun öğrencileri olan sahabenin tefsir özellikleri ve ihtilafları ile bölüm hitama erdirilecektir.

İhtilaf ve İlgili Kavramlar

Kelimelerin gücü, içinde barındırdığı anlam sınırlarına bağlıdır. Çünkü söz, çeşitli kelime ve kavramlarla bir anlamı aktarma işidir.[30] Konu Arapça olunca sınırları zorlayan bir genişliğe sahip sözcüklerin terimsel değeri incelenmeden önce, ardında sakladığı manaları görmek ve kök anlamından hareketle ıstılahı anlamı kavramak lazım gelmektedir. Dil ve anlam arasındaki ilişkide dil ve onu konuşanlar ile onların kültürleri, büyük bir önem arz eder. Çünkü insanlar kelimelerle ilişki kurar ve şeylere anlam yükleyerek onları isimlendirirler.[31] Sözcüklerde aslolan lafzın kendisinden ziyade işaret ettiği bağlamdır. Bu nedenle lafız-muhatap-muhatıb-hitap arasındaki bağlam, kültürel ilişki önem arz etmektedir. Buradan hareketle öncelikle bu başlık altında çalışmayı inşa eden kelimeler ve ilişkili sözcükler serdedilecek, sonrasında ıstılahi anlamlara yer verilecek ve ihtilaf olgusunun tarihsel seyri ile konu sonlandırılacaktır.

---

[30] Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı –İçtimai Tefsir-* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 16.

[31] John Hospers, "Kelimelerle Dünya Arasındaki İlişkinin Felsefi Analizi", çev. Şahin Filiz, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 99,9 (2000): 227.

A. İhtilaf ve Hilaf

İhtilaf, "خ ل ف" kökünden türetilmiş mezid bir fiil olan "اختلف" kelimesinin mastarıdır. Kök anlamı ititibariyle sözlükte arkadan gelmek, sonradan yerine geçmek anlamlarına gelmektedir.[32]

İhtilaf kelimesi ise anlaştı, muvafık oldu anlamına gelen "اتفاق" kelimesinin zıttıdır.[33] İhtilaf mastar ve isim olarak "bir şeyin diğer bir şeyin peşinden gelmesi, gidip gelmek, ayrı görüşe sahip olmak, çekişmek, karşı karşıya gelmek, eşit olmamak görüş ayrılığı ve anlaşmazlık" gibi manalara da gelir·.[34] Aynı zamanda bir şeyin birbirinden farklı olduğunu, ayrı özellikler taşıdığını ifade etmek için de kullanılmaktadır.[35] Son olarak takip etmek, birinin yerine geçmek anlamlarına gelmektedir.[36] Terim olarak bir kimsenin sözünde veya davranışında diğerlerinden ayrı bir yolda olmasını, başka görüş benimsemesini ifade etmektedir.[37]

Hilaf: İhtilaf kelimesi ile yakın anlamı bulunan bazı kelimeler mevcuttur. Bunlardan aynı kökten gelen "خلاف" sözcüğü ayrıca değinilmesi gereken bir kelimedir. Hilaf, "خ-ل-ف" kelimesinden türetilmiş, sülasimezid olan mastar bir kelimedir. Sözlükte "muhalefet etmek,

---

[32] Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, nşr. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahîm es-Semerrâî (by.: Dâru ve Mektebetü'l-Helal, ty.), 4, 266;İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab* , 9, 82; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 23, 240; Ragıp el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbü'l-Kur'ân*, nşr. Safvan Adnan el-Dâvudî (Beyrut: Dâru'ş-şâmiyye, 1412/1991), 293.

[33] Zebidî, *a.g.e.*, 23, 275.

[34] Şükrü Özen, "İhtilâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 565.

[35] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9, 102; Halil Aldemir, *Kur'ân'ı Kerim'e Göre İhtilâf Nedenleri, Alanları, Boyutları, Çözüm Yolları* (İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2010), 32.

[36] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9, 86; Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn*, 1, 295; İsfehânî, *el-Müfredât*, 295.

[37] Özen, "İhtilâf", 565

tartışmak”[38] gibi anlamlara gelen hilaf kelimesi, Arapçada genel anlamı itibariyle zıtlık ifade etmektedir. Bu anlamda muhalefet kelimesi ile eş anlamlı kabul edilmektedir.[39] Hilaf, bütün farklılıkları içine alan bir kelimedir ve tezatlıktan daha genel bir anlamı ifade eder. Bu anlamda olumsuzluk bildirmesi açısından zaman zaman tezat kelimesi ile aynı anlamda kullanılsa da; hilaf kavramı tezat kavramından daha kapsamlı bir kelime kabul edilmiştir. Çünkü her ne kadar birbirinin zıttı olan iki şey birbirinden farklı iseler de her farklı iki şeyin birbirinin zıttı olması gerekmez.[40] Terim olarak hilafı “Tez ve anti tezden birini benimseme ve diğerine karşı tavır alma” şeklinde ifade etmek mümkündür.[41]

Kur’an’da tespit edilebildiği kadarıyla ihtilaf kelimesi, sülasimezid formlarıyla birlikte yüz yirmi altı yerde geçmektedir.[42] Bu kelime, çeşitli anlamlarıyla birlikte Kur’an’da pek çok âyette kullanılmaktadır. Bunlara örnek olarak şunlar verilebilir; geri kalmak, (el-Bakara 2/176.) görüş ayrılığına düşmek, (el-Enfâl 8/42.) peş peşe gelmek, (el-Yûnus 10/6.) savaştan geri bırakılmak anlamında “ الَّذِينَ خُلِّفُواْ” şeklinde tef’il babında fiil ve ismi fail sigasında kullanılmaktadır. Verilen sözden dönmek anlamında “أخلف” formunda Kur’an’da pek çok yerde geçmektedir (et-Tevbe 9/118; el-Feth 48/11, 15, 16). “استخلف” şeklinde istifal babında ise egemen kılmak, (el-A’râf 7/129;

---

[38] Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-ayn,* 4, 265; Zebidî, *a.g.e.,* 23, 251.
[39] Halil b. Ahmed, *a.g.e.*, 4, 265; İbn Manzûr, *a.g.e.*, 9, 86; Râgıp el-İsfehânî, *el-a.g.e.*, 1, 295.
[40] İbn Manzûr, *a.g.e.*, 4, 265; Zebidî, *Tâcü’l-arûs*, 28, 191-195; İsfehânî, *a.g.e.*, 294.
[41] Şükrü Özen, “Hilaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 527.
[42] Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kurân’ı Kerîm* (Mısır: Dâru’l-kütübi’l-mısriyye, 1364/1945), 238-241.

en-Nûr 24/55) birini başkasının yerine geçirmek (el-En'âm 6/132; Hûd 11/157) anlamında kullanılmaktadır.[43]

Hilaf ve ihtilaf kelimeleri aynı kökten gelmekle birlikte aralarında bazı nüans bulunmaktadır. İlk dönemlerde bu ayrım gözetilmezken, son zamanlarda bu iki kavrama farklı manalar yüklenmiştir.[44] Buna göre hilaf önceden benimsenen görüşü hiçbir delile dayanmaksızın inatla savunmayı, karşı tarafa tavır almayı; ihtilaf ise aynı konu üzerinde farklı metotlar takip ederek delil üzere görüş beyan etmeyi ifade etmektedir.[45] Şâtıbî (ö. 790/1388) de hilafın şer'i delillere uyarak Şari'in maksadını araştırmaktan ziyade saptırıcı delillerden kaynaklandığını söylemekte, bu anlamda hilaf terimini kullanmayı değer bulmamaktadır.[46] Bu nedenle ihtilaf delile dayanılarak meydana geldiği için içtihat kapsamında değerlendirilmiş, hilaf ise dayanağı olmadığı için bid'at olarak görülmüştür.[47]

İhtilaf kavramı bugün menfi anlamı ifade etmede kullanılmasına rağmen, aslında içerisinde hem olumlu hem de olumsuz durumu barındıran bir yapıya sahiptir. Örnek olarak "اختلف" fiilinin bağlamına göre olumsuz anlamda "görüş ayrılığına düştüler" şeklinde bir anlam verince tezat; "farklı görüşler beyan ettiler" şeklinde olum-

---

43 Bazı örnekler için bk. el-Bakara 2/30, 66, 80, 113, 164, 176, 213, 235, 255; Âl-i İmrân 3/9, 19, 55, 105, 170, 190, 194; en-Nisâ 4/9, 82, 157; el-Mâide 5/33, 48; el-En'âm 6/133, 141, 164, 165; el-A'râf 7/17, 69, 74, 124, 129, 142,150, 169; el-Enfâl 8/42, 57; et-Tevbe 9/77, 81, 83, 87, 93,118, 120; el-Yûnus 10/6, 14, 19, 73, 92, 93; el-Hûd 11/57, 88, 110, 118; er-Ra'd 13/11, 31; el-İbrâhîm 14/22, 47; en-Nahl 16/13, 39, 64,69, 92, 124; el-İsrâ 17/76; el-Meryem 19/37, 59, 64; Tâhâ 20/58, 71, 86, 87, 97, 110.

44 Hilaf ve ihtilaf kelimelerinin aynı anlamda kullanıldığına dair bilgi için bk. Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 23, 251; Râgıp el-İsfehânî, *el-Müfredât,* 1, 295.

45 Özen, "Hilaf", 17, 527.

46 Ebû İshâk eş-Şâtıbî, *el-Muvafakat İslâmî İlimler Metodolojisi,* çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 4, 223.

47 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 153; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *3 Makale* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2000), 61-62.

lu bir anlam yüklendiğinde bu bağlamda tenevvü anlamına gelir. Tezat ihtilafı, ayrılığı (düşmanlığı, hizipleşmeyi) meydana çıkarırken, tenevvü ihtilafı rahmeti ve evrenselliği ortaya çıkmasına sebep olur. Böylece tezat menfi, tenevvü ise müsbet bir durumu ifade eder[48]

1. Tenevvü

Tenevvü kavramı "ن-و-ع" kökünden türetilmiş, tefa`ul babında mastar bir kelimedir. "ن-و-ع" sözlükte mastar siygasında "çeşit, sınıf, cins, tür, istek, aç olmak, susuzluk, farklılık, örnek, bir tarafa meyletmek, sallanmak, kararsız kalmak, şekil ve karakter" gibi anlamlara gelmekle beraber nev' cins kelimesinden daha özel bir anlamı ifade etmektedir. Ayrıca "النائِعُ" kalıbında açlıktan sallanmak anlamına gelmektedir.[49] Tefa`ul babında bulunan "تنوع" kelimesi ise çeşitli ve türlü olmak, tek unsurdan oluşmamak manalarında kullanılmaktadır.[50] Kur'an'da tenevvü kelimesi geçmemektedir.

Tenevvü kavramı tefsir usulünde müfessirlerin birbirinden farklı olan yorumlarını ifade etmek için müspet bir kavram olarak kullanılmaktadır.[51] Tenevvü ihtilafı, ilk olarak İbn Teymiyye tarafından kullanılmış olsa da kavramsal açıdan tam anlamıyla bir tanım yapılmamış, daha ziyade bu ihtilafın özelliklerinden bahsedilmiştir.[52] Modern dönemlerde ise tenevvü ihtilafı, "Âyet hakkında söylenen görüşlerden tezatlık ifade etmeyen, birbirleriyle çelişmeyen sahih gö-

---

[48] Şah Veliyullah ed-Dehlevî, *Fıkhî İhtilaflarda Ölçü*, çev. Mûsa Hub (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 22-23; Ferruh Kahraman, Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilaflar (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 32.
[49] Halil b. Ahmed*, Kitabu'l-ayn, 2,* 257; Muhammed b. Ahmed el Ezherî el-Herevî, *Tehzîbu'l-luga*, nşr. Muhammed Ivaz Mer'ab (Beyrut: Dâru ihyâi't-turasi'l-arabî, 2001) III, 130-140; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab, 8,* 364.
[50] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 8, 364.
[51] Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar,* 118.
[52] Muna bnt. Abdilaziz, b. Abdullah el-Muayzer, *İhtilâfu't-tenevvü fî't-tefsîr dırase nazariyye tatbikiyye* (Riyad: Dâru'l-âsıme, 1434/2013), 38.

rüşlerin hepsinin âyete hamledilebilme durumu" olarak ifade edilmiştir.[53]

2. Tekarub

Tekarub, "ق-ر-ب" kelimesinden türetilmiş tefaul babında mastar bir kelimedir. Kök anlamı itibariyle "ق-ر-ب" , uzak anlamına gelen "بُعْد" (bu'd) sözcüğünün zıttı olarak "yakın" anlamını ifade etmektedir. Aynı zamanda tekarub; mekân, zaman, nispet, mevki, koruma ve güç anlamlarında da kullanılmaktadır.[54] Ayrıca "ق-ر-ب" kelimesi, kendisi ile bir şeye yaklaşmayı ifade etmektedir. Örneğin, "قُرْبَان" formunda Allah'a yakınlaşılan şeyi, yani meşhur anlamı ile boğazlanan kurban anlamını ifade etmektedir.[55] Yine bir ayette geçen "Bu ağaca yaklaşmayın / وَلاَ تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ" (el-Bakara 2/35) lafzında "ق-ر-ب" kelimesi kullanılmıştır.

Tekarub ile aynı kökten gelen kelimeler, Kur'an'da hem fiil hem de isim şekilleriyle doksan altı yerde kullanılmaktadır.[56] Bu kelimeler, mekân, (el-Bakara 2/35; et-Tevbe 9/28) zaman (el-Enbiyâ 21/1; el-Enbiyâ 21/109.), nispet (en-Nisâ 4/7; en-Nisâ 4/8, 36; el-Enfâl 8/41; el-Fâtır 35/18; el-Beled 90/15) ve mevki anlamlarında kullanılmaktadır.

Tekarub, "ق-ر-ب" fiilinin mufaale babındaki anlamı ise yine kök anlamı ile aynı doğrultuda uzaklaşmak anlamındaki"تباعد" kelimesinin zıttı olarak yakınlaşmak, yakın olmak anlamındadır.[57] Bu-

---

[53] Musâid b. Suleyman Tayyâr, *Fusûl fî usûli't-tefsîr* (Riyad: Daru'n-neşru edduveliyyu, 1413/1993), 58; Muhammed b. Abdurrahman b. Salih eş-Şâyi', *Esbâbu İhtilâfi'l-mufessirîn* (Riyad: Mektebetu'l-ubeykan, 1416/1995), 16.

[54] İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab,* 1, 662-666; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 4, 4-10; Ragıp el-İsfehânî, *el-Müfredâ*t, 1, 663.

[55] Ragıp el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 1, 663.

[56] Abdulbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 540-542.

[57] İbn Manzûr, *a.g.e.*, 1, 663.

radan hareketle kavramsal olarak tekarub kelimesinin birbirine yakın olan iki manayı ifade ettiği söylenebilir. Bu sebepten olsa gerek İmam Taberî tefsirinde genellikle kıraat ihtilaflarını zikrederken harf ve hareke değişimleri gibi anlamı çok fazla ve âyetin hükmünü değiştirmeyen farklılıkları,[58] bazen de yakın iki anlamı ifade etmek için bu kelimeyi kullanmıştır.[59]

İbn Teymiyye *Mukaddime*'sinde ihtilaf kavramını çeşitlerine ayırırken tekarub diye bir başlık açmamış olsa da tenevvü ihtilafının bir alt başlığı olarak "Müteradif Kelime Dışında Müterakib Kelime İle Tefsir" şeklinde bir başlık açmıştır.[60]

3. Tezat

Tezat, "ض-د-د" kökünden türemiş tefaül babında mastar bir kelimedir. Kök anlamı itibariyle sözlükte her biri kendisine has olan özelliklerinde diğerine galip gelen, diğeriyle uyuşmayan, diğerine zıt olan iki şey anlamına gelmektedir. Bu tıpkı siyahla beyaz, ölümle hayat, gece ile gündüz gibidir; biri olduğunda diğerinin yok olması gerekir.[61] Aynı zamanda "مخالف" kelimesiyle aynı anlamda bir şeyin düşmanı, karşıtı ve zıttı olarak da kullanılmaktadır.[62]

Zıtlık bir başka açıdan, "birbirinin karşısında olan şeyden ya da iki mütekabilden biridir." demektir. Çünkü birbirinin karşısında olan iki şey, zat itibariyle birbirinden farklıdır ve her biri ötekinin karşısındadır. Asım Efendi'ye (ö. 1235/1819) göre bu iki türlü meydana gelir. Birincisi siyah ve beyaz arasında ortaya çıkan zıtlık gibidir; ikincisi ise karşılıklı izafete bağlı zıtlıktır. Örnek vermek gerekirse

---

58 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 139; II, 418, 536; III, 845, 866.
59 a. mlf., *a.g.e.,* 3, 384, 386.
60 Ebû'l-Abbas Takıyuddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usîli't-tefsîr,* nşr. Adnan Zerzûr (Beyrut: Daru mktebetu'l-hayrat, 1490/1980), 51.
61 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 3, 263; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 8, 310; Râgıp el-İsfehâni, *el-Müfredât*, 1, 503.
62 İbn Manzûr, *a.g.e.,* 3, 264.

"Bütün insanlar buradadır." cümlesi ile "Bütün insanlar burada değildir." cümlesi bu gruba dâhildir. Bu durumda "tezat" kelimesi sözlükte muhalefet etmek anlamına gelmektedir.[63]

Kur'an'da zıt kelimesi tek bir yerde geçmektedir.[64] " كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا" (Hayır, o tanrılar, onların ibâdetlerini inkâr edecekler ve onlara karşı düşman olacaklar.) (el-Meryem 19/82). Taberî bu âyetin tefsirinde yer alan farklı görüşleri verdikten sonra "zıt" kelimesinin Arap dilinde "hilaf" anlamına geldiğini, bir kimsenin bir konuda başkasına karşı muhalefet etmesi manasını taşıdığını belirtmektedir.[65]

3.1. Tearuz

Tezat kavramını incelerken değinilmesi gereken kelimelerden biri, "tearuz" kelimesidır. Tearuz sözcüğünün sülasisi olan "ع-ر-ض" kelimesi lügat anlamı itibariyle "sergilemek, sunmak, boy kelimesinin zıttı olarak en, genişlik, teklif etmek, develere işaret koymak, askeri kontrol etmek" gibi anlamlara gelmektedir.[66]

Tefsir usulünde ise tezat ihtilafları çerçevesinde kullanılmaktadır.[67] Tearuz kelimesi Kur'an'da seksen yerde kök anlamı ve diğer formları ile birlikte farklı şekillerde geçmektedir.[68] Örneğin teklif etmek (el-Ahzâb 33/72), üstü kapalı bir şekilde niyeti belli etmek, ima etmek (el-Bakara 2/235.), mal-mülk anlamında (en-Nisâ 4/94; el-A'râf 7/169; el-Enfâl 8/67; et-Tevbe 9/42; en-Nûr 24/33), bol / çokça yapma (el-Fussilet 41/51) şeklinde kullanımları mevcuttur. İhtilaf

---

[63] Asım Efendi, *Kamus Tercemesi,* (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305/1889), 1194; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar,* 53.
[64] Abdulbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 417.
[65] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5, 802-803.
[66] Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, 1, 271; İbn Manzur, *Lisânü'l-arab*, 7, 165-187
[67] Suyûtî, *el-İtkân,* 3, 100; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar,* 44.
[68] Abdulbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres,* 457-458.

konusunda ise genel anlamda if'al babının ism-i mef'ul siygasında "مُعْرِضِينَ" şeklinde geçmektedir. Bu anlamda Allah'ın emrine muhalefet edip, âyetlerinden yüz çevirmek anlamını taşımaktadır (el-En'âm 6/4).

3.2. Tenakuz

Tezat kavramı kapsamında incelenmesi gereken bir diğer kavram da tenakuz kelimesidir. Tenakuz kök anlamı itibariyle "ن-ق-ض" kelimesinden gelmektedir. Binayı yıkmak, ip, gerdanlık gibi şeylerin düğümünü çözmek, anlaşamayı bozmak, iptal etmek anlamında kullanılmaktadır. Aynı zamanda mecaz olarak "ahd" kelimesinin aksine verilen sözü bozmayı ifade eder.[69] Tenakuz ise ism-i mef'ul formunda söz ve şiirdeki çelişkili ifadeleri tanımlar.[70] Kur'an'da ise dokuz yerde geçmektedir.[71] Zehebî tenevvü ihtilafından farklı olarak tenakuz ve tezatı aynı anlamda kullanmıştır.[72]

4. Müştereklik

Müşterek kavramı, "ش-ر-ك" kelimesinden türetilmiştir. Sözlükte katılmak, bir şirket veya mala ortak olmak, şirk koşmak, yolda meydana gelen yarık gibi anlamlara gelen "ش-ر-ك"[73] sözcüğünün iftial babı formunda kullanılan müşterek kelimesi, "ortak olunan şey" demektir. Terim olarak birden çok anlamı bulunan kelimeye müşte-

---

[69] Halil b. Ahmed, *a.g.e.*, 5, 50; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga, 8,* 269; İbn Manzûr, *a.g.e.*, 7, 242; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 19, 88-92; Râgıp el-İsfehânî, *Müfredât*, 1, 821.

[70] Râgıp el-İsfehânî, *a.g.e., 1,* 821.

[71] Abdulbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres,* 717.

[72] Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 1, 122.

[73] Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn, 5,* 293-294; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 10, 248-250; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 27, 223-226; Râgıp el-İsfehânî*, el-Müfredât*, 5, 293.

rek lafız denir.[74] Konu hakkında bilgi veren eserlerin en çok kullandığı örnek "عين" kelmesidir. A-y-n kelimesi göz, pınar, casus gibi anlamlara gelen müşterek bir kelimedir.[75] "ش-ر-ك" kelimesi, farklı formlarıyla birlikte Kur'an'da yüz yetmiş yerde geçmekte, iki yerde iftial babında gelmektedir.[76]

Bazı âlimler, müşterek lafzı üç kısımda incelemektedir:[77]

1. "İsim"de müşterek: Buna örnek olarak "نكاح" kelimesini verilir. Bu sözcük Kur'an'da hem "cinsel ilişki" (el Bakara 2/230) hem de "akit/sözleşme"(el-Ahzâb 33/49) anlamına gelmektedir.

2. "Fiil"de müşterek: Buna örnek olarak Kur'an'da geçen "عسعس" fiilini verilir. Bu fiil, hem gecenin kararmasını, hem de aydınlanmaya başlamasını ifade eden iki zıt anlama sahiptir; "وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ" (Tekvir 81/17).

3. "Harfler"de müşterek: Buna örnek olarak "من" edatını verilir. Bu edat, hem başlangıç hem ba`zıyyet hem de sebep bildiren bir harftir. " سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلاً مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَى"[1] ayetinde "bir yerden başka bir yere giderken başlangıç noktasını ifade etme" anlamında (el-İsara 17/1); başka bir sûrede "لَن تَنَالُواْ الْبِرَّ حَتَّى تُنفِقُواْ مِمَّا تُحِبُّونَ" ayetinde ba`ziyyet manasında (Âl-i İmrân 3/92); "مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا" ayetinde ise sebebiyet manasında (en-Nuh 72/25) kullanılmıştır.

---

[74] Zebidî, *a.g.e.*, 25, 228; Suyûtî, *a.g.e*, 4, 193; Zürkânî, Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Kur'ân İlimleri: Kur'ân İlimleri Tercümesi,* çev. Sait Şimşek (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), 2, 399-400.

[75] Zebidî, *a.g.e.*, 27, 228; Râgıp el-İsfehânî, *a.g.e.*, 1, 599.

[76] Abdulbâkî, *a.g.e.*, 279-281.

[77] Suud İbn Abdillah Füneysan, *İhtilâfü'l-müfessirin esbâbühü ve âsârühü* (Riyad:Dâru İşbiliye, 199), 99-100.

Müşterek lafızda bir kelime genel bir manaya sahipken zamanla anlam genişlemesine uğrayabilir, ilk anlamından uzaklaşarak çok farklı manalara gelebilir. Mesela Arapların Müslüman olmasıyla bazı kelimelere başka anlamlar yüklenmiştir. Örneğin "salat" kelimesi mutlak anlamda dua etmeyi ifade ederken, Kur'an nezdinde dua anlamının yanında "namaz" manasını ifade etmektedir.[78]

Arap dilinde müşterek lafzın olup olmadığı konusu dil âlimleri tarafından tartışılan bir konudur. Dilde tek anlamı, tek gaye ve maksadı savunanlara göre kelimenin birçok anlama gelmesi anlamı zorlaştıracağından, asıl olan aynı kelime ve cümlenin birçok anlama gelmesi değil, lafzın bir anlamının olmasıdır. Bu düşünceyi savunan dilcilerden biri İbn Dürüsteveyh'dir (ö. 347/958). Ona göre dil anlamları ortaya çıkarmak, maksadı net bir şekilde ifade etmek için vardır. Lafzın birçok anlama gelmesi bu duruma engeldir.[79]

5. Ezdad

Ezdad kavramı, "الضد" kökünden türetilmiş bir kelimedir. Kök anlamı itibariyle "الضد" kelimesi sözlükte her biri kendine has olan vasıflarında diğeriyle uyuşmayan, diğerine zıt olan iki şey demektir. İbnü's-Sikît (ö. 244/858), Ebû Amr'den zıt sözcüğünü bir şeyin hem benzeri hem de bir şeyin aksi/hilafı olduğunu nakletmektedir. Beyaz varken siyahın olmaması zıt durumu ifade ederken, siyah ve beyaz renk olma açısından benzerdir şeklinde tanımlamaktadır.[80] Tezat ile Ezdad kelimeleri aynı kökten gelmekle birlikte farklı anlamlarda kul-

---

[78] Sabri Türkmen, "Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur'ân'ı Kerim", *Diyanet İlmi Dergi,* 45/2 (2012), 535.

[79] Celâluddîn es-Suyûti, *el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envauha* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1418/1998), 1, 311-315; Sabri Türkmen, "Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur'ân'ı Kerim", 536.

[80] İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, 3, 263; Muhammed Nûreddîn el-Munecced, *et-Tezâd fî'-Kur'ân'i'l-Kerîm* (Dımeşk: Daru'l-Fikr, 1368/1999), 24-25.

lanılan iki kelimedir. Ezdad tezat kavramından daha kapsamlı bir kelimedir ve müşterek kavramının içerisinde değerlendirilmektedir.[81]

Ezdad lafızların kullanımı ilk olarak Sibeveyh'in kelimeleri üç bölüme ayırdığı şu taksime dayanmaktadır: "Hem lafızları farklı hem de anlamları farklı olanlar; lafızları farklı anlamları aynı olanlar ve lafızları aynı anlamları farklı olanlar."[82] Sibeveyh'ten sonraki dilciler üçüncü tür olan "lafızları aynı, anlamları farklı olan" kelime türü çerçevesinde ezdad lafızları incelemişlerdir. Ebû Ali el-Fârisî ezdadı hilafın bir bölümü olarak görmektedir.[83] İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) ise "Arapların zıt anlamlı olarak öngördüğü kelimelerden her biri iki farklı anlamı gerektiren kelimelerdir" şeklinde bir tanımlama yapmaktadır.[84] Terim olarak ezdad; birbirine zıt iki mana ifade eden kelimeler demektir.[85] Kur'an'da "ezdad" kelimesi geçmemekle birlikte kök anlamı olarak "zıd" kelimesi bir yerde geçmektedir (el-Meryem 19/82).

Ezdad lafızların müstakil bir konu olup olmadığı, yoksa müşterek lafzın bir bölümü mü olduğu konusu tartışılagelmiştir. Genel olarak dilciler, ezdad lafızları, müşterek lafız içerisinde değerlendirirken[86] bazı âlimler böyle düşünmemektedir. Onlara göre zıtlık müşterek içerisinde ele alınmaz. Çünkü müşterek lafızların aralarında bağlantı olmayan iki manaya delalet ettiğini kabul ederler. Fakat onlara göre tezatta böyle bir durum yoktur, çünkü zıt olan iki şey arasında

---

[81] Suyûti, *el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envauha,* 1, 304.
[82] Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sibeveyh, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu Hanici, 1408/1998), 1, 24.
[83] Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Seyyide'l-Mursî, *el-Muhassas*, nşr. Halil İbrahim Cefâl (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs el-Arabî, 1417/1996), 3, 371.
[84] Ebûbekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *Kitâbu'l-Ezdâd*, nşr. Muhammed b. Fazl el-İbrâhîm (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1407/1987), 1, 1-3.
[85] Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Ezdad* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 9.
[86] a. mlf., *a.g.e.*, 15.

mutlaka bir ortak nokta vardır. Beyaz ve siyahın zıt olmalarına rağmen ortak noktaları onların renk olmalarıdır. Büyük ve küçük kelimeleri zıtlık teşkil etse de her ikisi de hacim bildirmesi konusunda ortaktırlar. Eğer bu bağlantı olmasaydı bunlar birbirinin zıttı olamazdı. Çünkü iki zıt kelime sıfatta müşterek, boyut açısından muhteliftirler.[87]

Bu konuda benzer fikirlere sahip bir diğer araştırmacı ise Dr. Muhammed Âl-i Yâsîn'dir. Ona göre müşterek ve ezdad arasında her ikisinin de birden fazla anlama gelmesi dışında bir benzerlik yoktur. Bunun dışında ezdad ile müşterek arasında diğer dilsel olgular açısından da herhangi bir benzerlik yoktur. Bu da ezdadın ortaya çıkış sebeplerinin müştereğin ortaya çıkış sebeplerinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu iki kavram çok az meselede birbirleriyle örtüşürler. Bunun en doğru kanıtı ezdad lafızlardan biri söylendiği zaman zıt anlamın doğal olarak zihinde canlandığının ifade edilmesidir. Fakat bu durum müşterekte meydana gelmez.[88] Dolayısıyla herhangi bir müşterek lafzın yakın anlam, yan anlam, uzak anlam, mecazi anlamdan hangisini ifade ettiği ancak bağlam içerisinde anlaşılır.

Şunu da belirtmek gerekir ki ezdad lafızları cumhur ulema kabul etmiş olsa da ilk dönemden beri reddeden kimseler de bulunmaktadır. Bunların başında İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca`fer ve İbn Sîde'nin eserinde isim vermediği hocalarından bir başka âlim gelmektedir. İbn Dürüsteveyh ezdad lafızların reddi için *İbtâlü'l-ezdâd* adlı bir eser dahi kaleme almıştır.[89]

Bu görüşlerden yola çıkarak genel olarak ezdad lafızların müşterek lafızlar içerisinde değerlendirildiğini; ezdad lafızların, tezatlık

---

[87] Subhi İbrâhim es-Sâlih, *Dırâsâtu fî fıkhi'l-luga* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1379/1960), 1, 309-311.
[88] Munecced, *et-Tezâd fî'-Kur'ân'i'l-Kerîm*, 27.
[89] Bu eser günümüze ulaşmamıştır; Tural, *Arap Dilinde Ezdad*, 23.

ifade eden lafızlardan daha genel bir kavram olduğu, neticede bütün ezdad sözcük ve harflerin zıt bir anlam içermediği söylenebilir.

6. Cedel

Cedel, "ج-د-ل" fiilinden türetilmiş mastar bir kelimedir. Sözlük anlamı itibariyle sağlam ip örmek, saç örmek, ipi kıvırmak, bükmek, kavgacı olmak, yiğit olmak, güçlü olmak, sert ve çetin olmak, gürbüzleşmek, hayvanın yavrusunun güçlenerek büyümesi, başaktaki tanenin büyümesi, çocuğun gelişip büyümesi, olgunlaşmak gibi anlamlara gelmektedir.[90] Kelimenin mastarı olan "جدال" kelimesi ise sürtüşme, tartışma ve galip gelme bağlamında çaba sarf etmektir.[91] Terim olarak ise "meşhur olan veya doğruluğu herkes tarafından kabul edilen önermelere dayanan kıyas; tartışmada rakibi susturma yöntemi anlamında kullanılan mantık" şeklinde tarif edilmektedir.[92]

Kur'an'da yirmi dokuz yerde geçmekte, üç yerde sülasi formunda kullanılmaktadır (el-Kehf 18/45; ez-Zuhruf 43/ 58; el-Bakara 2/197).[93]Bu kullanımlar dışında "ج-د-ل" kelimesi Kur'an'da mufaale siygasında birçok yerde geçmekte ve genelde karşı koyma, kâfirlerin inadi tutum sergilemesi gibi olumsuz anlamda kullanılmaktadır (Örnek olarak bk. en-Nisâ 4/109; el-En'âm 6/25, 121; el-Â'raf 7/71; el-Enfâl 8/6; el-Hûd 11/32).

Burada bir tartışma yöntemi olan cedel kavramına bir tebliğ yöntemi olup olmaması açısından kısaca değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Kur'an'da herhangi bir bilgiye sahip olunmadan bir konu hakkında tartışmak yasaklanmıştır (el-İsrâ 17/36, Âl-i İmrân

---

[90] Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, 6, 79; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11, 103-105.
[91] Ragıp el-İsfehâni, *el-Müfredât*, 1, 189.
[92] Yusuf Şevki Yavuz, "Cedel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 208.
[93] Abdulbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 165.

3/67). Çünkü bu, insanları yanlışı doğru, doğruyu yanlış göstermek suretiyle hakikati reddetme ve bâtılı savunma amaçlı tartışmalara sevk etmektedir. Fakat kesin delil ve gerçek bilgiden hareketle yanlış fikirleri çürütme ve gerçeği ispat edip tartışmada benimsenen görüşü kabul ettirme adına yapılan tartışmalarda bir sakınca görülmemiş, hatta bu anlamda Hz. Peygamber'e muhalifleriyle cedel yapması emredilmiştir (en-Nahl 16/125).[94] Burada dikkat edilmesi gereken bir husus cedel emrinin, davet metodu olarak ifade edilmemesidir. Davet metodu olarak "hikmet ve güzel bir şekilde öğüt verme" yolu tavsiye edilmiş, bunun dışında müşriklere karşı yapılacak mücadelenin de en güzel şekilde verilmesi istenmiştir. Mücadele davet metodu değildir, mücadelede amaç karşı tarafı susturmaktır. Karşı taraf cevap veremese de görüşü gönüllüce kabul etmeyebilir.[95]

Hilaf ve cedel kavramlarının münazara ilmi ile yakın ilişkisi vardır. Münazara, hilaf ve cedel ilimleri tartışma kurallarını inceleyen alanlardır fakat birbirleriyle bazı farklı özelliklere sahiptirler. Münazara, dini olsun olmasın bütün konularda gerçeği ortaya çıkarma adına yapılan tartışmaları; hilaf, fıkhî mezhep müçtehitlerinin görüş ve delillerinde meydana gelen tartışmaları; cedel ise dini ya da din dışı konularda savunulan görüş hakkındaki tartışmaları ifade eder.[96]

B. İhtilaf Çeşitleri

Tefsirdeki ihtilaflar, genel anlamı itibariyle tarihten günümüze kadar tenevvü ve tezat ihtilafı şeklinde iki kategoride incelenmektedir. Bu çalışmada da benzer ayrım takip edilerek kavramların niteliği tartışılarak sahabe nakilleri bu kapsamda değerlendirilmektedir.

---

94 Yavuz, "Cedel", 208.
95 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1990), 159.
96 Özen, "Hilaf", 17, 527, 538; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar,* 48

1. Tenevvü İhtilafı

Tarihi süreçte ihtilaf kavramının tezat ve tenevvü[97] şeklinde ayrılması konusuna ilk olarak İbn Teymiyye'nin eserlerinde değinilmektedir.[98] Ona göre tenevvü ihtilafı, aynı müsammaya işaret eden görüşlerin farklı ibarelerle ifade edilmesi ve genel bir lafzın bazı özelliklerinden hareketle farklı yönlerine işaret edilmesidir.[99] Neticede ortaya koyulan her iki görüşünde doğru olma ihtimali bulunmaktadır; bu görüşler birbiriyle bağlantılıdır ve aynı sonuca götürmektedir.[100]

Sonraki dönemlerde tenevvü ihtilafı, ıstılahi bir kavram olarak "bir âyetin –sahih olduğu ve çelişkili olmadığı sürece- hakkında söy-

---

[97] İbn Teymiyye çizgisinde devam ederek tefsir ihtilaflarını tezat ve tenevvü şeklinde ikiye ayıran diğer âlimler ve konuyla ilgili geniş bilgi için bk: Şeyh Hâlid Abdurrahman el-Akk, *Usûlu't-tefsîr ve kavâiduhu* (Beyrut: Dâru Nefâs, 1406/1986), 83-84; Mehmed Sofuoğlu, *Tefsire Giriş* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 198-199; Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *Buhûsu fî usûli't-tefsîr ve menâhicuhu* (Riyad: Mektebetu Tevbe, 1419/1998), 19-29; 41-53; Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde İhtilaf* (Diyarbakır: A Grafik, 2015), 281; Ahmed Muhammed eş-Şarkâvî, "İhtilâfu'l-müfessirîn esbâbuhu ve davatibuhu", *Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesi Yıllık Dergisi* 17 (2001), 6-13; Süslü, Mehmet Zeki, "Kur'ân Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları", (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 91.

[98] İbn Teymiyye, *Mukaddime,* 11, 13, 19; İbn Teymiyye, *Sırât-ı Müstakîm,* çev. Salih Uçan (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 58; Muhammed b. Abdurrahman b. Salih eş-Şâyî, *Esbâbu ihtilâfi'l-müfessirîn* (Riyad: Mektebetu'l-ubeykan, 1995), 16, 37-38; Musâid b. Süleymân Tayyâr, *Şerhu Mukaddimeti fî usîli't-tefsîr li İbn Teymiyye* (Riyâd: Dâru İbn Cevziyye, 1427/2006), 59-60; Muhammed Salih Muhammed Süleyman, *İhtilafu's-selef fî tefsir: beyne't-tenzîr ve't-tatbîk* (Beyrut: Daru İbni Cevzî, 1430/2009), 98-101; Muayzir, *İhtilâfu't-tenevvu' fî't-tefsîr,* 37-46; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi,* 154; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 224-225; Mehmet Zeki Duman, "Kur'ân' Tefsirinde Sahabenin İhtilafları", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1987): 295-308; Mollaibrahimoğlu, *3 Makale,* 69; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar,* 22.

[99] İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 38, 43.

[100] İbn Teymiyye, *Sırât-ı Müstakîm*, 35, 57-58.

lenen bütün anlamlara muhtemel olması" şeklinde tanımlanmaktadır."[101] Bu tanım iki açıdan eleştirilmektedir. Birincisi; burada dikkat edilen husus, nakillerin sahih olup olmamasıdır, âyetin kapsamına dâhil olup olmaması değil. Bu doğru bir yaklaşım olarak gözükmemektedir. Çünkü metin sahih kabul edilse de âyete delalet etmeyebilir. İkincisi; zikredilen görüşlerin cem durumuna dikkat edilmekte, görüşler arasında ihtilaf olması göz ardı edilmektedir. Bu nedenle dakik bir tanım şu şekilde yapılabilir: Âyetin kapsamına dâhil olması şartıyla tefsir edilen metnin anlamı hakkında gelen tefsir yorumlarının çok olmasına tenevvü ihtilafı denilir.[102]

Bu ihtilaflar birbirinin alternatifi olan farklı yorumlar olarak kabul edilmiş, meydana gelen ihtilafların hakikatte olmadığı, müfessirin bir ibareyi farklı isimlerle açıklamasından, karşıdaki kimselerin dikkatini konunun bir yönüne çekmek istemesinden kaynaklanan tali meselelerle ilgili izahlar olduğu söylenmiştir.[103] Hatta bu tür ihtilaflar müfessirler tarafından kabul edilip ümmet adına faydalı görülmüştür.[104]

Âyetler hakkında ortaya çıkan ihtilaflar Kur'an ilimlerinden "Müşkilü'l-Kur'an" ilmi kapsamında incelenmektedir. Âyetlerin hakiki anlamda birbiriyle çelişmemesi temelde Allah Teâla'nın "Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı" (en-Nisâ 4/82) âyetinde buyurduğu gibi hakiki anlamda bir tenakuzun olmadığını göstermektedir. Nihayetinde âyetler birbirleriyle çelişmese de ortaya çıkan ihtilaflar, Kur'an'ın dil yapısından ve müfessirlerin bizzat kendi görüş ve tutumlarından kaynaklanmakta-

---

[101] Tayyâr, *Fusûl,* 59.
[102] Muayzer, *İhtilâfu't-tenevvu' fi't-tefsîr*, 38.
[103]İbn Teymiyye, *Mukaddime,* 38; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 118.
[104] İbn Teymiyye, *a.g.e.,* 54; Şâtıbî, el-*Muvafâkât,* 4, 185; Kahraman, *a.g.e.*, a.y.

dır. Ayrıca burada söz konusu edilen ihtilaflar Kur'an'ın sübutunda değil delaleti hususunda meydana gelmektedir. [105]

Şâtıbî'ye göre ihtilaflar; dinin aslında meydana gelen "hakiki" ve selefin tefsir ve içtihatlarında bulunan "zahiri ihtilaflar" olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.[106] Zahiri ihtilaflar gerçekte bir ihtilafı ifade etmemekte, görünürde farklılık arz etmektedir. O nedenle bu görüşleri muhalif iki görüş gibi göstermek doğru değildir. Ona göre, selef tefsirindeki farklılıklar bazen lafzın kapsamına dâhil olan görüş ayrılığı olabileceği gibi, bazen aynı manaya gelecek farklı şeyler de olabilir. Mesela bazıları bir âyeti lügat yönünden izah ederken diğerleri mana açısından tefsir edebilir. Bazıları âyeti umum veya husus şeklinde iki farklı yönde izah edebilir. Yine okuyuş bakımından kıraat imamları, her birinin diğer kıraatleri terk ederek kendi kıraatlerini tercih edebilirler. Tüm bunlar, hakiki ihtilaf değil, ihtilafın hükümden ziyade amelde olmasını ifade etmektedir. Şayet âyet hakkında yapılan tefsirlerin tümünü kapsıyorsa bu da hakiki ihtilaf olarak görülemez. Sonuç olarak maksat aynı olduğu müddetçe farklı ibareler ile tefsir etmek, tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmelidir.[107]

Şâtıbî de İbn Teymiyye çizgisinin ötesine geçmemiş sadece isimlendirme açısından farklı bir yol takip etmiştir. Onun ihtilafı ayırmadaki temel prensibi "İslam'da ortaya çıkan ve hakkında insanların ihtilafa düştüğü herhangi bir mesele, eğer ümmet arasında kin, düşmanlık ve ayrılığa sebep olmamışsa İslam'a uygun bir mesele ol-

---

[105] Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 4, 21-22.
[106] İmam Şafiî, hem fıkıh hem de tefsir usulü olarak kabul edilen "er-Risâle" adlı kitabında ihtilaf konusuna ilk değinen kimse olarak ihtilafları "hak-batıl" cihetinde değerlendirmiştir. Bu anlamda Şatibî'nin ondan faydalandığı söylenebilir. Bilgi için bk. Muhammed b. İdris eş-Şafii, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetu Halebî, 1358/1940), 559-560.
[107] Şâtıbî, *a.g.e.,* 4, 215-220.

duğunu anlarız”[108] cümlesinden anlaşılacağı üzere ayrılığa sebep olup olmaması ile alakalıdır. Bu durumda tezatın karşılığı olan hakiki ihtilaflar, tefrikaya sebep olan haram ihtilaflardır. İmam Suyûtî de tenevvü ihtilafını benzer şekilde tanımlamakta fakat Şâtibî’den farklı olarak zahiri kavramı yerine tenevvü kavramını kullanmaktadır. Suyûti’ye göre ihtilafın meydana gelmesinin sebeplerinden bir diğeri de; tabiîn neslindeki birinin hocasından duyduğu rivayeti farklı lafızlarla aktarmasıdır.[109]

Zerkeşi, tenevvü ihtilafını müfessirlerin bazılarının âyetin tefsirini yaparken aynı hakikatin lazimi ve benzerleriyle yorumlaması, bazılarının da âyetin maksat ve örnekleriyle açıklaması şeklinde tanımlamaktadır. Bu tefsirler genelde âyetin farklı anlamını beyan etmiş olsa da maksatları birdir.[110]

Tenevvü ihtilafı kısaca bir âyetin farklı şekillerde izah edilmesi, verilen anlamların âyetin kapsamına dâhil olması şeklinde açıklanabilir.[111] Bu anlamda ihtilaflar, cem edilmesi mümkün olan görüş ayrılıklarını ifade eder. Tenevvü ihtilafının çeşitlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Aynı müsemmaya işaret eden farklı ibarelerin kullanılmasından kaynaklanan ihtilaflar,

2. Bir konunun genel ifadesinin kapsamına giren farklı örneklerin kullanılmasından kaynaklanan ihtilaflar,

---

[108] Şâtıbî, el-*Muvafâkât*, 4, 185.

[109] Suyûti, *el-İtkân*, 3, 203-209; Kahraman, *Tefsirde İhtilaflar*, 121.

[110] Zerkeşî, *el-Burhân,* 2, 159-160.

[111] Tenevvü ihtilafı hakkında yapılan tartışmalar ve geniş bilgi için bk. Ferruh Kahraman, “Tefsirde İhtilaflar ve Sebepleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009); Ferruh Kahraman, “Tefsir Usûlünde İhtilaf Algısının Bazı Çıkmazları ve ihtilafa Bakış Açısı”, *Usûl Dergisi* 12 (2009); Ferruh Kahraman, “Tefsirde Tenevvü ve Tezat Ayrımının Yetersizliği” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013): 94.

3. Birden çok nüzul sebebi zikredilmesinden kaynanklanan ihtilaflar. Burada kastedilen bir âyet hakkında zikredilen olayların hepsi âyetin inişine sebep olmamıştır, bilakis benzer olayların âyetin kapsamına dâhil edilmesi gerekmektedir,

4. Âyette geçen bir lafzın birden çok manaya gelmesinden kaynaklanan ihtilaflar,

5. Âyetlerin yakın anlamlı kelimelerle (tekarub) tefsir edilmesinden doğan ihtilaflar.[112]

İkinci bölümde konuya dair örneklere genişçe yer verileceği için burada tenevvü ihtilafına dair bir örnek vermekle yetinilecektir. Âyetin muhatabı ile ilgili ihtilaflar bu kapsamda değerlendirilebilir. Taberî tefsirinde görülen ihtilaf türlerinden biri budur. Örneğin; "والَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزلَ مِن قَبْلِكَ وَبِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ" (el-Bakara 2/4) âyetinin muhatabı için bazıları müminler, (İbn Abbas), bazıları da Ehli kitaptan iman eden kimselerdir, (İbn Abbas, Mürre el-Hemedânî ve İbn Mes'ûd) demişlerdir.[113] Bu iki görüş iman etme açısından her ikisini de kapsamaktadır. Burada aynı zamanda umum-husus ihtilafı söz konusudur. ikinci görüşe göre müminlerin tümü değil, bir kısmı bu âyetin muhatabı görülmektedir. Fakat birinci görüş tercih edildiğinde her ikisi de âyetin içerisine girmiş olacaktır.

Tenevvü/çeşitlilik ihtilafı görüldüğü üzere bir âyet hakkında ifade edilen görüşlerin aynı kapsamda olmasını ifade etmektedir. Bu görüşlerin bir araya getirilmesi imkân dâhilindedir ve âyetin barındırdığı anlam dışına çıkılmamaktadır. Sahabeden nakledilen görüşlerin çoğunun bu türe girdiği iddia edilir. Bu aslında bir konunun birbirinden çok farklı şeylere işaret etse de onları bir şekilde te'vil etme cihetinden kaynaklanmaktadır. Asıl sebep Hz. Peygamber'in öğrenci-

---

[112] İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 39-55; İbn Teymiyye, *Mucmûu'l-Fetâvâ, 6,* 63-64.
[113] Taberî, *Cami'u'l-beyân*, 1, 195-196; 635-636.

si sahabeye duyulan tazim duygusudur. Bu anlamda O'nun öğrencilerinin birbirinden oldukça farklı görüşlere sahip olabileceğini söylemek zor gelmektedir. Genel anlamda sahabe nakilleri merfu` konumuna çıkarılmaya çalışılmakta, böylece Tefsir ilmi Hz. Peygamber'e dayandırılmaya çalışılmaktadır. Sahabenin bizzat Hz. Peygamber'e dayandırarak bir âyet hakkında çok farklı görüşler ortaya koyduğu rivayetler mevcuttur.[114] Burada ya Hz. Peygamber'in bir âyeti çok farklı şekillerde izah ettiği ya da sahabenin Hz. Peygamber'in açıklamada bulunmadığı noktalarda kendi içtihatlarına göre tefsir yaptıkları sonucu ortaya çıkmaktadır. Âyetin muhatabının kim olduğundan hükmün haramlık-helallik ve mübahlığı noktasına varıncaya kadar birden fazla görüş olması sahabenin âyetleri tefsir ederken kendi görüşlerini, tahminlerini, vukûfiyetlerini ortaya koyduğunu göstermektedir.

2. Tezat İhtilafı

Bu ihtilaflar, "Zıt olan iki görüşten ikisinin aynı anda söylenmesinin mümkün olmadığı "ihtilaf türünü ifade etmektedir.[115] Bir başka ifade ile birbirleriyle zıt ve çelişen farklı yorumları ifade etmektedir.[116] Tezat ihtilafı, âyetin anlamı hakkında gelen iki zıt görüşten birini kabul diğerini reddetmeyi gerekli kılan ihtilaftır.[117] Selef (sahabe-tabiîn) tefsirindeki anlaşmazlıklar, tezat gibi görünen farklılıklar genellikle kelimenin müşterek lafız olmasından, iki zıt anlamı içeri-

---

[114] Ayrıntılı bilgi için bk. Taberî, *a.g.e.*, 9, 258-264; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîr-i'l-Mâverdî*, nşr. Seyyid Abdu'l-Maksûd b. Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-kütibi'l-ilmiyye, 1433/2012), 4, 415-417.

[115] Tayyâr, *Fusûl*, 59; Râgıp el-İsfehâni, *Mukaddimetu Câmiu't-tefasir*: *Tefsire Giriş,* çev. Celalettin Divlekçi (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 69.

[116] İbn Teymiyye, Sırât-ı Müstakîm, 58; İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, 14, 430.

[117] Muna bnt. Abdilaziz, *İhtilâfu't-tenevvu' fî't-tefsîr,* 40.

sinde barındırmasından kaynaklanır.[118] Tezat ihtilafı konunun ayrıntılarıyla ilgili meselelerde değil, konunun temelinde meydana gelen hakiki ihtilaflardır.[119] Bu ihtilafların selef tefsirinde değil, re'y ile tefsir edilen kitaplarda olduğu söylenmektedir.[120]

İbn Teymiyye'ye göre "Tezat ihtilafı" birbirini nakzeden ve çelişik görüşler ihtiva eden ihtilaf türüdür. Bu tür ihtilaflar daha çok usûlü'd-din ve inanç konularında söz konusudur. Tezat ihtilafı, "İhtilaf halinde doğruya isabet eden tektir" diyen ve cumhur ulemanın temsil ettiği Muhattıe'ye (doğru tektir diyen kimselerdir) göre füru (fıkhî) konularda ortaya çıkmaktadır. "Bütün müçtehitler musibtir" diyen Musavvibe'ye göre ise füruattaki içtihat farklılıkları da tenevvü ihtilafı olarak kabul edilmektedir.[121] Konuyla ilgili İmam Malik'e sahabeden nakledilen iki muhtelif görüş konusunda genişlik söz konusu olup olmadığı sorulunca onun şöyle cevap verdiği nakledilir: "Doğruya ulaşıncaya kadar bunda bir genişlik yoktur. Hak yalnızca bir tanedir. İki muhtelif görüş nasıl (aynı anda) doğru olabilir!"[122]

Hakiki anlamda meydana gelen ihtilaflar için şöyle denebilir: "Ortaya çıkan ve düşmanlık doğuran, kin ve nefret uyandıran karşılıklı ağır ithamlara ve ayrılıklara sebep olan meseleler İslâmi değildir,

---

[118] İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 54.
[119] Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 153.
[120] Pek çok âlim meydana gelen ihtilafların re'y ile tefsirden kaynaklandığını düşünmektedir. Bunlardan bazılarına örnek olarak şunlar verilebilir: Ebû Muhammed Abdulhak İbn Atiyye el-Endûlisî, *Muhareru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz,* nşr. Abdüsselam Abdü'ş-Şâfî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiye, 1422/2001), 1, 12; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtûbî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 2015), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 237-238; Zehebî, *İtticâhatu'l-munharife,* 18; el-Hûrî, Abdullah Hûrî "Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn fî ayâti'l-ahkâm" (Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniversitesi Daru'l-ulûm Fakültesi İslam Şeriati Bölümü, 2001), 3.
[121] İbn Teymiyye, *Sırât-ı Müstakîm*, 58-59.
[122] Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-İhkâm fî usûl'l-ahkâm,* nşr. Abdu'r-rezzâk Afîfî (by.: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1402) 6*,* 87.

din ile ilgisi yoktur."[123] Kur'an'da geçen "Şu dinlerini parça parça edenler ve kendileri de grup grup ayrılmış olanlar var ya, (senin) onlarla hiçbir ilişiğin yoktur. Onların işi ancak Allah'a kalmıştır." (el-Enâm 6/159) âyeti bu görüşün doğruluğuna delil sayılabilir. Fakat şunu da ifade etmek gerekir ki bu anlamda bir ihtilaf birbirinden farklılık arz eden, cemi mümkün olmayan iki farklı görüş olmaktan ziyade dinin haram kıldığı, ümmeti tefrikaya götürecek nefsani eğilimlerdir. Bu duruma hataen düşen Müslümanlar da görüşlerinden dönerek tevbe etmelidir. İslam kardeşliğinin tesisi için görüşleri kutuplaştırmamalıdır.

Tezat ihtilafı için beş sebep sayılmaktadır:

1. Müfessirlerin sahih rivayetleri bırakıp zayıf rivayetlere iltifat etmeleri,

2. İçtihat ve istinbat gereken konularda müfessirin gerekli kurallara riayet etmemesi,

3. Müfessirlerin siyak-sibak, sebeb-i nüzul, nasih-mensuh gibi Kur'an ilimlerini göz ardı ederek âyetleri sadece Arapça ile açıklamaları,

4. Müfessirlerin âyetlerin sözlük anlamlarını, hakiki medlullerini dikkate almaması, rivâyetleri görmemesi ve sahip olduğu mezhep ve görüşe göre tefsir yapması,

5. Müfessirlerin bidat ehlinden olup mezhebi görüşleri doğrultusunda âyetleri te'vil etmesidir.[124]

Görüldüğü gibi tezat ihtilafının sahabe neslinde olması kabul edilmemektedir. O nedenle bu tür ihtilaflar olumsuz olarak nitelendi-

---

[123] Şâtıbî, *Muvâfâkât*, 4, 187.
[124] Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 155-156; Mollaibrahimoğlu, *3 Makale,* 95-106.

rilmekte ve de haram kabul edilmektedir. [125]Oysa hem sahabeden gelen rivayetlerde hem de tâbiînde tezat olarak isimlendirilebilecek ihtilaflar mevcuttur. Çünkü tezat ihtilafı, doğru olsa dahi, telif edilmesi mümkün olmayan iki görüşü ifade etmektedir. Bu anlamda, farklılık konunun hem temelinde hem de tali meselelerinde görülebilir. Aslında bu konuyu ele alanların da bahsettikleri gibi daha çok ahkâm konusunda aktarılan bu rivayetler, tefsir ilmi kapsamında değerlendirilmemektedir.[126] Sahabe ve tâbiînin ihtilafında, ahkâmın yanında nasih-mensuh, hakikat-mecaz, kıraat ve mekki-medeni gibi konulardaki farklı görüşleri de bu ihtilaf çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Tenevvü ihtilafı için zikredilen aynı müsemmaya işaret etme konusundaki ilke, müsemma farklılaştığında tam tersi durum ortaya çıkararak görüşleri tezat olarak nitelendirmeye fırsat tanımaktadır.

İkinci bölümde örnekler genişçe işleneceği için burada konuyu ifade etmek için bir örnek vermekle yetinilecektir. Bu bağlamda, tezat ihtilafının kapsamına dâhil olan en temel konu neshe dair gelen farklı görüşlerdir. Bir âyetin yürürlükte olması ile aynı âyetin ilga edildiğinin ifade edilmesi, cem edilmesi mümkün olmayan farklılıklardır. Nitekim konuya misal olarak aşağıdaki âyet verilebilir:

> "(Savaşta) inkâr edenlerle karşılaştığınız zaman boyunlarını vurun. Nihayet onları çökertip etkisiz hâle getirdiğinizde bağı sıkı bağlayın (sağ kalanlarını esir alın). Artık bundan sonra (esirleri) ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin. Savaş sona erinceye kadar hüküm budur. Eğer Allah dileseydi, onlardan öç alırdı. Fakat sizi birbirinizle denemek için böyle yapıyor. Allah yolunda öl-

---

[125] Tezat ihtilafı ile ilgili eserler için bk. Abdülcelil Candan, *Kur'ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri Tefsire Sokulan Bidat, Hurafe ve Tahrifat* (İstanbul: Denge Yayınları, 2005);

[126] İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 38.

dürülenlere gelince, Allah onların amellerini asla boşa çıkarmayacaktır.” (el-Muhammed 47/4).

Bu âyet savaşta esirlerin durumu ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. Hz. Ebûbekir, İbn Abbas, Mücâhid, Dahhâk, Katâde ve Süddî'ye göre bu âyetin hükmü Enfal sûresi 67. âyetle kaldırılmıştır. Yani savaşta ele geçirilen esirlerin tümünün öldürülmesi gerekmektedir. İbn Ömer, Hasan-ı Basrî, Ata b. Ebî Rebah ve İbn Cüreyc'e göre âyetin hükmü sabittir, âyet muhkemdir. Dolayısıyla âyetin esirler hakkındaki emri uygulanmalıdır.[127]

Görüşlerin tezat olarak isimlendirilmesi, sahabenin dinen, aklen eksik olmasından değil, farklı düşünce ve bilgilere sahip olması yönünde düşünülmelidir. Tezat ihtilafı, tefrika çıkarma düşüncesini, dini bozma anlamını ifade etmemektedir. Bir araya getirilemeyen hükümlerin, sebebi nüzullerin, açıklamaların, çeşitli tefsirlerin olmasını ifade etmektedir. Bir âyetin nesh edilip edilmediği konusundaki görüş ayrılığı tenevvü/çeşitlilik konusuna derç edilecek bir husus değildir. Nitekim bir şey ya vardır ya da yoktur. Aynı anda hem var hem yok olması kabul edilemez.[128] Bu bir özellik olarak da aynı sonucu verir. Bir şey ya siyah ya da beyazdır. Aynı anda ikisi birlikte bulunmaz. Gece ve gündüz gibi, biri varken diğeri yoktur. Bir âyetin aynı anda birden çok anlamı ifade etmesi ve bunun da sahabeye hatta peygambere isnad edilmesi hakikatin tek olmasını kabul edenler açısından doğru olmamaktadır. Hz. Peygamber'in de aynı anda bir şeyi hem emir, hem de nehyettiği düşünülemez. Muradı ilahi iki zıt anlamı aynı anda kasteder mi, etmez mi tartışmasında tercih edilen gö-

---

[127] Taberî, *Câmiu'l-beyân, 10,* 181-182; Muhsin Demirci, *Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar Tespitler-Değerlendirmeler* (İstanbul: İfav Yayınları, 20017) 3, 135.

[128] Bu bilgiyi Mantık ilminde çelişmezlik ilkesi çerçevesinde şöyle ifade etmek mümkündür: “Bir şey (aynı zaman ve şartlar içerisinde) hem kendisi hem de başka bir şey olamaz”; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (İstanbul: Elis Yayınları, 2013), 17.

rüş, kastın tek, yorumun çok olmasıdır. Bu durumda tezat ihtilafı sahabe arasında yaşanmıştır. Fakat bütün görüşler tenevvü ihtilafı olmadığı gibi, tezat ihtilafı da değildir.

C. İhtilaf Sebepleri

Tefsirde meydana gelen ihtilafları değerlendirebilmek için öncesinde genel anlamdaki ihtilaflara etki eden sebepleri incelemek gerekmektedir. Bir konuda ihtilafın meydana gelmesine sebep olan birçok faktör bulunmaktadır. Bu sebepleri temelde fıtri, dini, toplumsal ve siyasi sebepler şeklinde tasnif etmek mümkündür.

1. Fıtri sebepler

İhtilafa etki eden fıtri sebepler, kişinin sahip olduğu maddi ve manevi özelliklerden kaynaklanmaktadır. İnsan, maddi ve manevi boyutuyla birlikte sahip olduğu güç ve yeteneklerin oluşturduğu kompleks bir varlıktır.[129] Maddi özellikler insanın daha fiziki, manevi özellikler ise insanın ruhsal ve zihinsel yapısı ile ilgili alanları kapsamaktadır.

Maddi anlamda bir kimsenin yaratılıştan sahip olduğu fıtri yapı, başkaları ile arasındaki en temel farklılıktır.[130] Genel anlamda insanlar ırki bir özellik olarak dil ve ten renklerine sahip olma bakımından birbirlerinden ayrılmaktadır (er-Rûm, 31/22). Irksal özellikler, genetik ve kültürel kodlarla kişilere işlenmekte, bu ise anlam dünyası oluşturma ve düşünme yetisi geliştirmede etkili olmaktadır. Daha özele indirgendiğinde ise her insanın yaratılış süreci aynı şekilde devam etmekle birlikte (el-Hac 22/5; el-Mü'minûn 23/12-14; el-

---

[129] Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları* (İstanbul: Dem Yayınları, 2009), 46.

[130] Hayati Hökelekli, "İnanç Ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri", *Diyanet Dergisi* 20/10 (1984): 25; Zeki Yıldırım, "İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2001): 217.

Mü'min 40/67; Hz. Adem ve eşi, Hz. İsa bu konuda istisna edilmektedir; Âl-i İmrân 3/59; en-Nisâ 4/1), kadın ve erkek birbirinden farklı fiziksel ve zihinsel özellikler göstermektedir (Hucurât 49/13). Fiziki açıdan farklılaşan cinsiyet, kişilerin gereksinimlerini de doğal olarak birbirinden ayırmaktadır. İhtiyaçlar değiştiğinde ise kişiler arası ihtilaflar meydana gelebilmektedir.

Manevi anlamda ihtilafa etki eden özelliklerin başında "akıl" yetisi gelmektedir. Kişiler, akli meleke sahibi olma bakımından birbirlerinden ayrılmakta, zekâ kapasitesi açısından çeşitli meziyetler göstermektedir. Bir kişinin düşünsel faaliyetini, bir olayı anlamlandırma çabasını etkileyen bu özelliği, onu diğerlerinden ayırmakta ve akli kapasitesine göre farklı sonuçlar elde etmesine neden olmaktadır.

İnsanlar fiziki olarak birbirine benzemedikleri gibi, ruhsal olarak da birbirine benzememektedir. Bunun temelinde farklı karakteristik özellikler yatmaktadır. Bazı insanlar doğuştan mizahi bir yapıya sahipken bazıları ciddiyet sahibi; bazıları inatçı, bazıları uysal; kimi aktif, kimi tembel; kimi vurdumduymaz, kimi alıngan bir ruha sahiptir. Bunun gibi pek çok özellik kişilerin duygu ve tavırlarını etkilemekte, anlayışlarını farklılaştırmaktadır. Bununla ilgili olarak kadın ve erkeklerin beyin özelliklerinin farklılaşması örnek verilebilir. Kişiler beyin yapısının bir özelliği olarak algılamada farklı özellikler göstermektedir. Bu da zihinsel işleyişi etkilemektedir.[131] Beynin işleyişi, insanın maddi ve manevi yapısının birbirinden bağımsız olmadığını da gösteren önemli bir örnektir. Fiziki olarak insanda bulunan bu yapı, kişinin bir durumu anlayıp ona karşı tavır takınmasında ruhi olarak etkili olmaktadır.

---

[131] Sinan Canan, "Erkek Beyni Beta, Kadın Beyni Son Sürüm", *NTV Sağlık*, 1 Nisan 2018 (İnternet Erişimi: https://www.ntv.com.tr/saglik/erkek-beyni-beta-kadin-beyni-son-surum,Baj8nFGZX0uE1fkKXJjNPw).

Nihayetinde insanların aynı kaynaktan (en-Nisâ 4/1) türemiş olması onları huy ve tabiat açısından benzer kılmamaktadır. Zira birbirinin aynısı olan iki insan yoktur. İnsanlar arasında dış görünüşleri, zekâları, tavırları, mizaçları duyguları, değer sistemleri ve kişilik özellikleri açısından sayılamayacak kadar farklılık bulunmaktadır. Tüm bunlar kişilerin ihtilafa düşmesinde potansiyel ihtilaf unsuru olarak ortaya çıkmaktadır.

2. Dini Sebepler

Bir kimsenin sahip olduğu dini kimlik, kişiyi iki açıdan ihtilafa sürükler. İlk olarak kişi, mutlak hakikat olarak kabul ettiği dini inancı ile diğer din sahiplerini "öteki" konumuna koyarak onlardan farklı bir yol çizer. Bu, dinler arası ihtilafı doğurmaktadır. İkinci olarak aynı din mensubu kimseler arasında meydana gelen ihtilaflardır ki bu da âyetlerin yorumlanmasındaki ihtilafları temel alması itibariyle tezi asıl ilgilendiren ihtilaflardır.

Aynı din mensubu kimseler arasında meydana gelen ihtilafları ikiye ayırmak mümkündür: a) Kur'an'ın dil yapısından kaynaklanan ihtilaflar b) Müfessirden kaynaklanan ihtilaflar.[132] Bu anlamda metinden ve yorumcudan kaynaklanan farklı görüşler, dini ihtilafların oluşmasını sağlamaktadır.

Kur'an'ın metin yapısından kaynaklanan sebeplerin başında Kur'an'da da ifade edildiği üzere âyetlerin "muhkem ve müteşabih" (Âl-i İmrân3/7) olması gelmektedir. Mücmel ve müphem âyetlerin varlığı tefsirde ihtilafa zemin hazırlayan bir diğer sebeptir. Nitekim bu âyetlerin beyanı konusunda gelen farklı izahlar bu durumu ortaya koymaktadır. Arap dili ve belagatinin özelliklerini taşıyan

---

[132] Müfessirlerin ihtilaf sebeplerine dair yazılan kitaplarda bazıları bu ayrımı esas almıştır. Geniş bilgi için bk. Muhammed Vehbi Dereli, *Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009); Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar.*

Kur'an'ın, dilsel açıdan müşterek lafızları içinde barındırması, âyetin umum veya husus ifade etmesi, âyette takdim-tehir olup olmaması, âyetin hakikat-mecaz anlamında alınıp alınmaması, hazif edilen kelimenin hangisi olması gerektiği ve i`rab açısından cümle yapısı, lehçelerin dile etkisi gibi hususiyetleri ihtilafların meydana gelmesine neden olmaktadır.[133]

Kıraat ihtilafları da Kur'an'ın dilsel özelliklerinden kaynaklanan ihtilaf olmakla birlikte, farklı yönlerden tartışılmaktadır. Kıraatlerin mütevatir olması, şaz olması, senedinin sahih olması; yedi harf, yedi kıraat, on kıraat, on dört kıraat, kıraatin hükme etkisi gibi pek çok muhtelif tartışmayı içinde barındırması açısından kıraate dair zikredilen ihtilaflar, geniş kapsamlı bir konudur.

Asıl ihtilafı meydana getiren unsur ise müfessirin kendisinden kaynaklanan ihtilaftır. Müfessirlerin Kur'an'a yaklaşımı ve takip ettiği usül farklılaştıkça ihtilaflar da artmaktadır.[134] Bunların başında nakil veya dirâyet merkezli yaklaşım gelmektedir. Yine müfessirin eksik bilgi sahibi olması, Arap dil ve gramerini, dilin felsefesini, Arap şiirini, cahiliye dönemini bilmemesi bu konudaki temel sebeplerdir.[135] Bunun yanında âyetlerin nüzul sebeplerini veya âyetin nasih-mensuh olup olmadığını bilmeme de müfessirden kaynaklanan ihtilaf sebebidir. Ayrıca müfessirin ilmi kapasitesi, kültür ve anlayış seviyesi de farklı görüşlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.[136]

---

[133] Muhammed Bahaeddin Yüksel, *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 107-160; Yıldırım, "İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri", 220.

[134] Ahmet Sait Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 9.

[135] Dereli, *Tefsirde Yanılgı Sebepleri*, 33-90.

[136] İslam tarihi boyunca yanlış te'villeri önleme adına müfessirlerin taşıması gereken şartlara ayrıca değinilmiştir. Geniş bilgi için bk. Ateş, Şule Yüksel, "Müfessirin İlmi Ölçüsü" (Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2017).

Kur'an'ın tefsir edilmesinde meydana gelen ihtilaflar, yorumlama faaliyetinde yer alan dil, zaman, mekan, tarih, insan, olgu ve kültür gibi unsurlara bağlı olan öznellikten kaynaklanmaktadır.[137] Nitekim anlama ve anlamlandırma faaliyeti Hz. Peygamber dışındaki kimseler için bir içtihat meselesidir, sübjektiftir. Bu da farklı yorumların ortaya konulmasında önemli bir etken olmaktadır.

Dini ihtilaflarda incelenmesi gereken pek çok konu bulunmaktadır. Bunların başında kelâmî, fıkhî, mezhebî ve tasavvufî ihtilaflar sayılabilir. Buradaki ihtilafların temel sebebi yukarıda da ifade edildiği gibi şer'i nasların ihtimalli yapısı ve anlayış ve değerlendirme farklılığı şeklinde zikredilebilir.[138] Fakat daha ziyade yorumcunun düşünsel anlamda ait olduğu ekol ve dayandığı deliller, ihtilafların ortaya çıkmasında etkili olmaktadır.[139] Nihayetinde dini kimliğin ve dini metinlerin muhtelif görüşlerin ortaya çıkmasında temel sebep oluşturduğu söylenebilir.

---

137 Sadık Kılıç, "Dil ve İnsanın Tarihselliği Bağlamında Dini Metin", *Kur'ân ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu* içinde, ed. Necati Kara (Van: Bakanlar Matbaası, 2001); Yüksel, *Kur'an'ı Farklı Anlama Nedenleri*,97; 14.

138 Ebû'l-Feth Beyânûnî, *İhtilaftan Rahmete,* çev. Ebûbekir Sifil, (İstanbul: Risale Yayınları, 1989), 23.

139 Kelâmî, fıkhi, mezhebi ve tasavvufi ihtilaflara dair bazı eserler için bk. Celal Yıldırım, *Kur'ân Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farklılıkları* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1972); Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *İtticâhatu'l-munharife fî tefsîri'l-Kur'ân'i'l-Kerîm devafiuha ve def'uha* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1406/1986); Yusuf el-Kardavi, *İhtilaflar Karşısında İslâmi Tavır*, çev. Osman Taha (İstanbul: İlke Yayınları, 1992); Mevlüt Güngör, Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir (İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1996); Abdülkerim Zeydan "Hilaf İlmi ve İslam Hukukçularının Hukukî İhtilaflarının Sebepleri", çev. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999); Ebû Ca`fer et-Taberî, *İhtilâfu'l-Fukahâ*, nşr. Mecdî Fethî's-Seyyid (Mısır: el-Mektebetü'l-tevfîkiyye, 1430/2009); İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf,* Haz. Sırrı Fuat Ateş, (Konya: Hüner Kitapevi, 2010).

3. Toplumsal Sebepler

Her dönemin kendine özgü birtakım özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler, psikolojik ve sosyolojik açıdan kişilere etki etmektedir. Bu anlamda "insanın kişiliği, kültürünün parçasıdır", dolayısıyla toplum ve kişi birbirinden ayrılmaz bir bütündür.[140] Kişinin zihin yapısı onun yetiştirilme tarzına, gelenek, örf ve adetlerine uygun olarak gelişmektedir. Dışarıdan farklı bir müdahale olmadıkça kişi, karakterini ve zihni kapasitesini bu yönde geliştirerek kullanmaktadır.[141]

Ali Şeriati, kişinin dört zindanından birini, yaşadığı toplum olarak tanımlar ve sosyal çevreyi de şekillenmesinde baskın bir güç olarak görür. O kadar ki, toplumun zorlayıcı gücü boş bir kap konumunda olan bireyi dilediği gibi doldurabilmektedir. İnsan, toplumunun düşünce tarzını, eğilimlerini ve ideallerini benimser ve kabul eder. Toplum bireyine, sadece manevi bakımdan zihniyet, ideal, ahlak vermemekte, aynı zamanda onun biyolojisine ve fizyolojisine de etki etmektedir.[142] Bu bakımdan insanın yaşadığı coğrafyanın kendisi üzerinde önemli derecede etkisi bulunmaktadır. Nitekim İbn Haldun, fiziki coğrafyanın insanların renklerine, ahlakına ve birçok özelliklerine etkisinin önemini vurgulamakta hatta bulunduğu bölgenin bereketli topraklar olup olmamasının dahi insanın karakterinde etkisi olduğunu düşünmektedir.[143]

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle şu ifade edilebilir: Birey, sosyal yapısının kalıpları çerçevesinde düşünmektedir. Toplumsal

---

140 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri* (İstanbul: İFAV, 1987), 35; Birinci, Ali, "Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri Ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin İnsan Doğasına İlişkin Tutumları" (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2016), 17.

141 Yıldırım, "İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri", 217.

142 Ali Şeriati, *Kendisi Olmayan İnsan İnsanın Dört Zindanı* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2017), 169.

143 İbn Haldun, *Mukaddime,* çev. Arslan Tekin (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017), 1, 195, 201, 204.

algı, insanın tüm benliğini etkiler. Bir insanın zihniyeti, toplumunun yıllarca oluşturduğu tasavvur üzerinden teşekkül etmektedir.[144] Nihayetinde İslam toplumu geniş bir coğrafyaya yayılmaktadır. Müslüman bir kimse, kendi toplumunun bir parçası olarak, sosyal kimliğinden hareketle dini metinlere yaklaşmaktadır. Bunun neticesinde yorumlar farklılaşmakta ve ihtilaflar meydana gelmektedir.

4. Siyasi Sebepler

Siyasi anlamda ihtilafın ortaya çıkmasına etki eden sebep "gücün elde edilmesi" çerçevesinde gerçekleşmektedir. İslâmi bakış açısıyla ifade edilirse "halifelik" sultasının elde edilmesi şeklinde tasvir edilmesi mümkündür. Nitekim dünya tarihi, ilk dönemlerden bugüne kadar devletlerarası güç çekişmelerine sahne olmuştur. Bu erke sahip olmak için sevk ettirici bir etken olarak dinin de araçsallaştırıldığı görülmektedir.

İnsan yeryüzüne halife makamında gönderilmiştir (el-Bakara 2/30; el-Enâm 6/165; Yûnus 10/13-14; en-Neml 27/62; el-Fâtır 35/39). Halifelik ise bir siyasi otorite olma bakımından liderlik elde etme yarışını içerisinde barındırmaktadır. Kur'an'da da belirtildiği gibi, halifelik beraberinde savaşları da getirmektedir. Kişiler veya kabileler siyasi otorite olmak için, güç elde etmeyi meşru ve gayri meşru yollardan sağlayabilir. İktidar olma isteği, makam ve mevki elde etme tutkusu insanları muhalefet etmeye güdümleyen en güçlü duygulardandır.[145] Bu yüzden olsa gerek halifeliğin, yani siyasi gücün savaşı da beraberinde getireceği Kur'an'da dile getirilmiştir (el-Bakara 2/30).

Hz. Peygamber'in vefatının ardından, sahabe, siyasi otoriteyi belirlemede Hz. Peygamber'in peygamberliği ve devlet başkanlığı ara-

---

[144] Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, 22.
[145] Hökelekli, "İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri", 31.

sında net bir ayrım yapamamıştır. Devlet başkanlığı siyasi çizgiden ayrılarak, dini temeller üzerinden bina edilmeye çalışılmıştır. İdareyi elde etmede dini argüman ortaya koyma gayesi, sahabe'den itibaren siyasi krizler yaşanmasına sebep olmuş, hâlâ da olmaya devam etmektedir.[146]

Kur'an'da ve Sünnet'te siyasi yönetim şekli ile ilgili bir bilgi verilmemiş genel anlamda ilkelerden bahsedilmiştir.[147] Hz. Peygamber'den siyasi yönetimin şekli, siyasi yöneticinin şahsiyetine dair herhangi bir bilgi nakledilmemesi, halifelik ve otorite meselesinin dini bir meseleden ziyade dünyevi şart ve koşulların çerçevesinde düzenlenmesi gerektiğine, Müslüman toplumların kendi yapılarına göre bir yönetim belirleyebileceğine işaret etmektedir.[148] Bu boşluktan hareketle ilk dönem yönetime gelme biçimleri birbirinden farklılık göstermiştir. İşte "halifelik" seçimleri dini verilerle zemin hazırlanan siyasal ihtilaflardan biridir. İslam tarihinin "Benî Saide Çardağı"nda başlayan halife seçimindeki görüş farklılıkları, bugüne kadar devam eden, iki temel fırkanın oluşumuna sebebiyet vermiştir; Sünnilik ve Şiilik.[149]

Miladi 632 yılında Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte siyasi yönetime talip dört grup ortaya çıkmıştır:

1. Haşimoğulları dışındakilerin bir araya geldiği Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrah grubu,

---

[146] Ahmet Akbulut, "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2006), 3.

[147] Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2012),138; Şaban Ali Düzgün, *Din Birey Toplum,* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 88-89; Muhammet Yılmaz, *Kur'an'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri,* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1438/2016), 108-121.

[148] Kutlu, *a.g.e.*, 139.

[149] Ahmet Akbulut, Sahabe *Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015).

2. Hz. Peygamber'in kendi kabilelerinden olması gerekçesiyle devlet yönetiminin Haşimoğullarına bırakılmasını isteyen Hz. Ali ve Hz. Abbas grubu,

3. Hz. Peygamber'i Medine'ye davet edip tüm varlıklarıyla İslam'a hizmet ederek yaşadıkları yeri İslam yurdu yapan Ensar grubu.[150]

Siyasi anlamda ilk olarak ortaya çıkan bu kriz Kur'an ile delillendirilemediğinden rivayet yoluna başvurulmuş, yönetimin Kureyş kavmine ait bir hak olduğu iddia edilmiştir.[151] Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak siyasi ihtilafların temeli bu olay olmuştur. Bunun sonucunda dini metinler bir araç olarak bu konuda çözüm için başvurulan bir kaynak olmuştur. Böylece siyasetin sebep olduğu ihtilaflar meydana gelmiştir. Neticede dinsel düşünce siyasallaşmış olmaktadır.[152]

Siyasi ihtilaflardan doğan ayrılıklar fıkhî ve itikadi anlamdaki ihtilafların da tetikleyicisi olmuştur.[153] Nitekim farklı siyasi görüşlere sahip bölgeler birbirinin ilmi birikiminde faydalanmama gibi taassubi eylemler göstermişlerdir.[154]

D. İhtilaf Bağlamında Hz. Peygamber ve Sahabe Tefsiri

Tefsir konusundaki ihtilaflar, baçlangıçtan günümüze kadar devam etmiş ve bundan sonra da yaşanmaya devam edecek gibi gö-

---

[150]Akbulut, "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", 7.

[151] a. mlf., "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", 7.

[152] Akbulut, "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", 9.

[153] Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2009), 90, 93.

[154] Cabir Alevani, *Müslümanlar Arasında Görüş Ayrılığında ve İslam'da İhtilaf Usulü,* çev. Abdülhalim Ural (İstanbul: Risale Yayınları, 2017), 73.

rünen bir meseledir. Buna göre; tefsir tarihi sürecinde Kur'an'ın anlaşılmasında yaşanan farklılıkları ifade etmek için Hz. Peygamber ve O'nun tedrisatından geçmiş sahabesinin tefsirleri, ihtilafın temellendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü hem nüzul çağında hem de sonrasında vuku bulan olaylar ihtilafın caiziyetini, insani bir boyutu olduğunu göstermekte; sonrasında ortaya çıkacak ihtilaflara da zemin hazırlamaktadır.

Peygamber dönemine dair yaşanan ihtilaflar konusunda belirtilmesi gereken husus, âyetler tefsiri konusunda ihtilaf meydana gelmesi çok nadir olan bir durumdur. İhtilaf ancak anlaşılmayan âyetler veya farklı kıraat sebebiyle oluşan ayrılıklar konusunda görülmektedir.

Peygamber sonrası sahabe döneminde ise tefsirde ihtilaf, Hz. Peygamber'in rehberliği ve ilk dönemde oluşan ortamın etkisi bu durumun beraberinde getirdiği kişisel ve çevresel farklılıklar ile artmaya başlamıştır. Bu anlamda Kur'an anlayışlarının ve tefsir ekollerinin temeli bu dönemde oluşmuştur.

1. Hz. Peygamber'in Tefsiri

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsir etme metodu olarak öncelikle Kur'an'a dayandığı bilinen bir vakıadır. Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri hem Hz. Peygamber'in hem de sahabenin başvurduğu bir yöntemdir.[155] Kur'an'ın bir yerinde kısaca belirtilen bir konu başka bir yerinde genişçe ele alınmaktadır. Aslında bu Kur'an'ın yirmi üç yıllık bir süreçte peyder pey inmesinin (el-Furkân, 25/32) neticesinde dinamik bir metin olmasının bir sonucudur. Vahiy daima olaylara, sorunlara müdâhil olmuş, daima toplumun gündemini belirlemiştir. Hz. Peygamber Kur'an'ı en iyi bilen biri olarak yol arkadaşlarına da

---

[155] Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları* (Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990), 31.

bu yöntemi kendi şahsında öğretmiştir. Buna peygamber kıssalarını örnek olarak verilebilir. Genel bir ifadenin özel bir ifade ile sınırlandırılması Kur'an'ın bir başka açıklama şeklidir. En'âm sûresinde geçen "İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya..." (el-En'âm 6/82) ayette "zulüm" kelimesi sahabe tarafından genel anlamda yapılan bütün kötü şeyler şeklinde anlaşılırken, Hz. Peygamber, burada kastedilen zulmün başka bir sûrede bahsedilen "şirk" (Lokman 31/13) manasına geldiğini haber vermesi, Hz. Peygamber'in mutlak anlamda gelen âyetleri diğer âyetlerle tahsis edip açıklamasına örnektir.

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsir etme yöntemi, mücmel âyetleri tafsil (ayrıntısıyla açıklaması) etmesiyle, âm hükümleri tahsis etmesiyle, müşkil gibi görünen âyetleri tavzih etmesiyle, nesh[156] olan âyetleri bildirmesiyle, müphem (kapalı) kalan âyetleri ve garip kelimeleri açıklamasıyla, misallerle tasvir etmesiyle ve âyetlerin nihai amacını beyan etmesiyle gerçekleşmiştir. Ayrıca ahkâmı beyan etmiş, üstün ahlak ilkelerini açıklamış ve ona teşvik etmiştir.[157]

Taberî Hz. Peygamber'in tefsirinin mukaddimesinde Nahl sûresi 44. âyetindeki "tebyin" kapsamında değerlendirme yapmış, Kur'an'ın tefsirinde sadece Rasulullah'ın bilebileceği açıklamalar olduğunu, ondan gelmedikçe kimsenin izahını bilemeyeceği âyetlerin bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlar, âyetlerdeki emir-vücub –nehiy-irşad gibi salt Arapça dilbilgisi çerçevesinde anlaşılmayacak âyetlerin

---

[156] Hz. Peygamber'in nasih ve mensuh ayetleri bildirmesi Onun tefsir yöntemi olarak ifade edilse de konuyla alakalı Hz. Peygamber'den hiçbir rivayet nakledilmemiştir. Geniş bilgi için bk. Ali Galip Gezgin, "Nesh Problemi Bağlamında Mensûh Olduğu İddia Edilen Bazı Ayetlerin Hz. Peygamber Tarafından Tefsiri*", IV. Kutlu Doğum Sempozyumu içinde*, ed. İsmail Yakıt vd. (Isparta: S. D. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002, 242.

[157] Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri* (İstanbul: Işık Yayınları, 2014), 28; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 231, 233.

kastının bildirilmesi şeklindeki beyanlardır.[158] Hz. Peygamber'in âyetleri beyan etmesi iki şekilde gerçekleşmektedir: namazların vakitleri, haccın menasikleri ve zekât miktarı gibi mücmelin beyanı; kadının hala ve teyze ile aynı anda nikâhlanmasının haram kılınması, talakla ilgili bazı hükümler yenilen ve yenilmeyen hayvanlar, avlanma, hamr (şarap) dışında sarhoşluk edici diğer şeylerin haram kılınması gibi hükümde ziyade kurallar koymasıdır.[159]

Birbiriyle çelişkili gibi gözüken âyetler hususunda çözüm sunmak Hz. Peygamber'in bir diğer tefsir metodudur. Nitekim bu yöntem Kur'an ilimleri açısından "müşkilu'l-Kur'an" olarak isimlendirilmiş ve konuyla ilgili birçok eser verilmiştir. Kur'an'da var olan zekât verilmesine dair emirler, sadaka konusundaki teşvikler ile "Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele" (et-Tevbe 9/34) âyeti arasında bağlantı sahabe tarafından anlaşılamamış, mal biriktirmenin yanlış bir eğilim olduğu zannedilerek servet edinme ve miras bırakmanın caiz olmadığı düşünülmüştür. Hz. Ömer âyetin tam olarak neyi ifade ettiğini sorunca Rasulullah'ın "Allah, zekâtı sadece mallarınızdan geriye kalan kısmını arındırmak için farz kılmıştır" açıklaması zekât vermenin mal edinmek ve miras bırakmayı engellemediği ortaya konulmuştur.[160]

Kur'an'da yer alan bazı kelimeler bazen açıklanmaya ihtiyaç duyuyordu. Bunlar lugavi olarak bilinse de Kur'an bağlamında ve İslâmi açıdan tefsir edilmesi gerekiyordu. Hz. Aişe'den gelen bir rivayet bu konuya örnek teşkil etmektedir. "Din (işlerin)de üzerinize hiçbir güçlük de yüklemedi" (el-Hac 22/78; وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ.) ayetinde geçen "Harac" kelimesinin ne anlama geldiğini soran Hz.

---

158 Taberî, *Camiu'l-beyân, 1,* ; Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, 28.
159 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 232; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 62.
160 Hâkim, *Müstedrek*, 2, 333; Ferruh Kahraman, "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Tefsirinin Kur'ân İlimlerindeki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi* 49/1 (2013): 14.

Aişe'ye, bu kelimenin "ed-dayk/darlık/sıkıntı" anlamına geldiği şeklinde izah etmiştir.[161] Bu ve benzeri örnekler Hz. Peygamber'in Kur'an'ı lugavi tefsir yöntemine teşkil edecek mahiyette açıkladığını göstermektedir. Bunlar, ayette geçen bir kelimeyi sahabenin bildiği bir eş anlamlı kelime ile ifade etme, o kelimeye dair açıklamada bulunma, şer'i manasını, ve asıl maksadını bildirme gibi şekillerde olmuştur.[162] Hz. Peygamber'in dile dayalı olarak yapmış olduğu tefsire dair pek çok örnek bulunmaktadır. Rasulullah açıklamada bulunurken muhatabının sosyokültürel ve bilgi seviyesine dikkat ederek hatta psikolojik durumu da göz önüne alarak açıklamalarda bulunuyordu. Onun karakter özelliklerinden biri olan az konuşma ve peygamberi özelliği olan az sözle çok şey anlatma (cevâmiu'l-kelîm) bu tür açıklamalarda önem arz etmektedir. Aynı zamanda soyut konuları temsil, teşbih yoluyla somut bir hale getirmesi de farklı izah yönlerini göstermektedir.[163]

Hz. Peygamber'in tefsirine dair elde edilen bu bilgiler sahabede gelişerek yankı bulmuş, onların Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabalarında ışık olmuştur. Yapılan bu tefsir faaliyetleri daha sonraki süreçte inşa edilecek tefsir disiplini için temel oluşturmuştur. Tüm bunların yanında belirtmek gerekir ki Hz. Peygamber'in tefsiri sonraki dönem âlimlerinin kullandığı bir terim olan tefsir ilmini ifade etmez;[164] ona esas ve kaynak teşkil eder. Zamanla gelişen, olgunlaşan tefsir faaliyetleri sonraki dönemlerde müfessirin âyeti dilsel açıdan tek tek ele alarak incelemesi, sarf, nahiv, i'rab, meani-beyan-bedi' ilimleri açısından tahlil edilmesi; kıraat farklılıklarının belirtilmesi,

---

161 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8, 252; Ali Galip Gezgin, "Hz. Peygamber'in Dil Yeteneği ve Dile Dayalı Tefsiri", edt. İsmail Yakıt (Isparta: Tuğra Matbaası, 2006), 79.
162 Geniş bilgi ve örnekler için bk. Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri.*
163 Gezgin, "Hz. Peygamber'in Dil Yeteneği ve Dile Dayalı Tefsiri", 77-78.
164 İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1968), 44.

mecaz ve hakikat gibi âyetin ifade ettiği anlamın belirlenmesi ve muradullahın ortaya koyulması şekline bürünmüştür.[165] "Hz. Peygamber (sav) ise tefsirin, sadece murad-ı ilahîyi beyan yönü ile meşgul olmuş, lafız ve terkiplerin ince tahliline girişmemiştir."[166]

Hz. Peygamber'in tefsiri kadar, Kur'an ve dine dair yaptığı açıklamalarda sahabe arasında yaşanan olaylarda Hz. Peygamber'in tutumu da, ihtilafın temellendirilmesinde mühimdir. Kaynaklarda nakledilen bir habere göre Hz. Peygamber, "Kalpleriniz Kur'an'da birleştiği müddetçe Kur'an okuyunuz. İhtilafa düştüğünüzde kalkıp dağılınız"[167]demiş ve Kur'an hakkında meydana gelen tartışmaların ayrılık ve düşmanlığa sevk edeceği endişesiyle bu konuda yol arkadaşlarına ciddi uyarılarda bulunmuştur. Tefrikayı yok edip, birlik ve sevgiye dayalı adaletli bir toplum oluşturmak isteyen Kur'an'ın bunun tam zıddına bir duruma sebep olması Hz. Peygamber'in kabul edebileceği bir davranış değildir. Bu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Kur'an konusunda şüphe uyandıracak, dini anlamda tefrika yaratacak ihtilaf haramdır. Bu anlamda bir ihtilafın Hz. Peygamber döneminde yaşanmadığı söylenebilir. Çünkü peygamber otoritesi, vahiy adına sadece Hz. Peygamber'e yetki veriyor bu da tefrikanın bastırılmasını sağlıyordu. Buradan hareketle bazıları, sahabe arasında meydana gelen ihtilafların, Hz. Peygamber'in vefatı ile başladığını ifade etmektedirler. Çünkü, Hz. Peygamber hayattayken sadır olan ihtilaflar çözüme kavuşuyor, ihtilafa sebep olacak durum kalmıyordu.[168]

---

[165] Nihat Uzun, "Hz. Peygamber'in Tefsirinde "Bağlam" Meselesi", *Bilimname Dergisi* 22 (2012): 131-132.

[166] a. mlf., "Hz. Peygamber'in Tefsirinde "Bağlam" Meselesi", 132.

[167] Buhari, "Fedâilu'l-Kur'ân", 37.

[168] Mehmet Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi: Başlangıcından Tedvin Dönemine Kadar* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992), 181.

Nüzul döneminde ortaya çıkan ihtilafa dair örnek olarak şu olay zikredilebilir: Hz. Peygamber Ahzab gününde arkadaşlarına şöyle buyurmuştur: "Sizden biriniz Beni Kureyza'ya varmadan ikindi namazını kılmasın." Oraya henüz varmadan ikindi namazının vakti gelmiş, orada bulunan sahabe ihtilaf ederek ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı "oraya varmadıkça ikindi namazını kılmayalım" derken, diğerleri "bilakis namazı kılalım. Hz. Peygamber'in maksadı bu değildi. Beni Kureyza'ya çabuk varmamızı kastederek böyle buyurdu" diyerek onlara muhalefet etmişlerdir. Sonra durum Hz. Peygambere arz edilince O da her iki tarafı tasdik etmiştir.[169] Hz. Peygamber emrini zahiri manasıyla anlayıp amel edenlerle, maksadı düşünüp onun sonucuna göre amel edenlerin ihtilafını gayet normal bularak iki tarafı da kınamamış ve ihtilafa bir anlamda izin vermiştir.[170] Bundan hare-

---

[169] Buhari, "Megazi", 33; Müslim, "Cihad", 69.

[170] Hz. Peygamber döneminde Sahabe arasında meydana gelen içtihat farklılıkları, sosyal-siyasi açıdan farklı düşünme, toplumsal olayları farklı değerlendirme, kabilecilik düşüncesi tartışmalara neden olmuş, bu ihtilaflar üzerine birçok ayet inmiştir. Konuyla ilgili örnek olması açısından şu örnekler zikredilebilir: Bedir esirlerine ne yapılacağı hususunda meydana gelen ihtilaflar ve Enfal sûresi 67-68. ayetlerin inmesi; Benî Mustalik Gazvesi dönüşünde yaşanan Ensar-Muhacir kavgası ve Munafıkun süresinin nazil olması; Benî Mustalik dönüşünde meydana gelen ifk hadisesinde Sahabenin olaya karışması ve Nûr sûresinin 11-22. ayetlerinin inmesi; Hûdeybiye Antlaşması öncesi, antlaşma süreci ve sonrasında yaşanan muhalefet olayı ve Fetih sûresinin inmesi; Mekke Fethi esnasında Kureyş'in affedilmesi sırasında Ensar'ın bu davranışlara tepki göstermesi; Temimoğullarına lider tayin etmede Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in tartışması sonucu Hucurât sûresinin 1. ayetinin inmesi; Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in münafıklara namaz kılıp kılmama ile ilgili tartışması sonucu Tevbe sûresi 84. ayetin inmesi gibi olaylar bu konuda örnek verilebilir. Daha geniş bilgi için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî*, Tarih-i Taberî,* çev. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, t.y.), 3, 161; 3, 209-219; 3, 224-226; Kurtûbî, *Ahkâm'u'l-Kur'ân*, 8, 95-96; 8, 343; 12, 311-313; 16, 165-166; 16, 226-227; 17, 365-367; Celâleddîn es-Suyûtî, *Esbâbü'n-nüzûl Âyet-i Kerimelerin İniş Sebepleri*, çev. Abdulcelil Alpkıray (İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2015), 270, 290, 371-376, 477-478; 525-527; İhsan Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahabe Örnekliğinde İslam'da Eleştiri Kültürü* (İstanbul: Okur

ketle ilk dönemde dini anlayışları, zahiri ve makasıd merkezli yaklaşım olarak iki farklı şekilde oluştuğu söylenebilir. Neticede bu bakış açısı, Kur'an yorumlarında da etkili olmuştur.

Sahabe arasında da kendi şahsi durumları ve farklı değerlendirme yapmalarının sonucu olarak birtakım ihtilaflar zuhur etmektedir. Örnek olarak yolculuğa çıkan iki sahabenin namaz vakti girdiğinde yanlarında su bulunmaması sonucunda teyemmüm alarak namaz kılmaları ve sonrasında vakit çıkmadan su bulunca birinin su ile abdest alıp namazı iade etmesi diğerinin ise teyemmüm almayı yeterli görmesi verilebilir. Bu olay Hz. Peygamber'e anlatılınca Hz. Peygamber, teyemmüm ile iktifa eden sahabeye hitaben "Sünnete uygun hareket ettin, namazın ecrini alacaksın" demiş, su ile abdest alarak namazı iade eden sahabeye de "Sana da iki ecir vardır" demiştir.[171] Hz. Peygamber'in sağlamış olduğu bu rahatlık, bir konuda farklı iki sonuç elde edilebileceği konusunda genişlik sağlayarak ilmi ve fikri ortamın zenginleşmesinde etkili olmuştur.

Hz. Peygamber'in sahabeyi içtihada teşvik etmesi, içtihat yapanların görüşlerinden memnuniyet duyması, hata yaptıklarında düzeltmesi, sahabenin görüşlerini dile getirmesinde büyük bir genişlik sağlaması, farklı görüşleri olumlayıp ortak noktada birleştirmeyi amaç edinmesi Onun ihtilaf zenginliğine dayalı zihniyet inşasını ifade etmektedir. Nitekim "Muaz hadisi" varid olduğu zaman Kur'an tamamlanmamış, nazil olmaya devam ediyordu. Böyle bir süreçte yeni âyetlerin gelme durumu ihtimal dâhilindeyken Hz. Peygamber Kur'an

---

Akademi Yayınları, 2018), 60-102. Müslim, Cihad 84, 85; Mahmut Kavaklıoğlu, "Sahabe-i Kirâm'ın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hz. Peygamber (Hz. Peygamber'in Sahabede Oluşturmak İstediği Özgüven)", Ekev Akademi Dergisi 7/15 (2003): 62.

[171] Ebû Davûd, "Temizlik", 126; Kurtûbî, *Ahkâmu'l-Kur'ân, 5,* 260.

ve Sünnetin genel ilkelerine dayanan re'yin önünü kesmemiştir.[172] Böylece bu konuda kendisine güvenen, âyetin ifade edebileceği bir anlamı istinbat eden sahabenin görüşlerini açıklamaktan çekinmedikleri görülmektedir.[173]

Hz. Peygamber döneminde tefsire dair vuku bulan ve meşhur olan en önemli örnek ise, Hz. Ömer ve Hişam b. Hakem arasında meydana gelen kıraat ihtilafıdır. Kendisinden farklı bir okuyuşa sahip olan Hakem'i, namaz kılarken duyan Hz. Ömer, bu konuda sert bir tepki göstermiş neticede yaka paça Hz. Peygamber'in önüne gelmişlerdi. Bu duruma öfkelenen Hz. Peygamber derhal Hz. Ömer'den kendisine hâkim olarak Hişam b. Hakem'i bırakmasını istemiş, durumu her ikisinden tek tek dinlemiş, daha sonra her ikisini de tasvip ederek bir daha Kur'an konusunda ihtilaf etmemeleri konusunda uyarmıştı.[174] Böylece dilin verdiği genişlik çerçevesinde Hz. Peygamber, Kur'an'ın genel yapısına aykırı olmadığı, kastedilen anlamı bozmadığı sürece kabul etmiştir, denilebilir.

---

[172] Sahip Beroje, "Hz. Peygamber'in Sahabe İçtihadları Karşısındaki Tavrı", *İslâmi İlimler Dergisi* 3/1 (2008):128.

[173] Konuyla ilgili İbn Mace'de rivayet edilen bir olayda; "Hz. Ali Yemen'de iken tek temizlik müddeti içerisinde bir kadınla beraber olan üç adam kendisine getirilir. Bu adamların her birisi kadının doğurduğu çocuğun kendisine ait olduğunu iddia ediyordu. Hz. Ali onlardan iki kişiye: "Çocuğun buna ait olduğunu ikrar ediyor musunuz?" dedi, onlar, "hayır" dediler. Tekrar iki kişiye: "Çocuğun buna ait olduğunu ikrar ediyor musunuz?"dedi, onlar da, "hayır" dediler. Hz. Ali'nin her defasında iki kişiye aynı soruyu sorması ve onların da "hayır" cevabı vermeleri üzerine, aralarında kura çekti ve çocuğu kura isabet edene verdi. Diyetin üçte ikisini de kura isabet eden adama yükledi. Bu olay Hz. Peygamber'in huzurunda zikredilince, azı dişleri gözükünceye kadar gülümsediği rivayet edilmektedir.; İbn Mâce, "Ahkâm", 20; Beroje, "Hz. Peygamber'in Sahabe İçtihadları Karşısındaki Tavrı", 129.

[174] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 66-67; Benzer bir olay Ubey b. Ka`b ve başka bir sahabi arasında da yaşanmış, hatta Ubey b. Ka`b bir an bu farklılık ve genişlik karşısında şüpheye düştüğünü söylemiş, daha sonra Hz. Peygamber'in açıklama ve duasıyla itminana erdiğini ifade etmiştir; Taberî, *a.g.e.*, 1, 69-73.

Sonuç olarak sahabenin hem tefsiri hem de ihtilafın mahiyetini Hz. Peygamber'den öğrendiği söylenebilir. Hz. Peygamber ile Sahabenin ilişkisinin şeyh-mürid ilişkisi gibi pasif bir ilişki şeklinde olduğu düşünülmektedir. Oysa tam tersi aradaki ilişki hoca-talebe ilişkisi gibi dinamik bir süreci ifade etmektedir. Daima soran-sorgulayan, itiraz eden, istekte bulunan, teklif sunan, ictihad yapan, istişare edilen bir sahabe nesli bulunmaktadır. Tabi bu tamamen "onurlu, şahsiyetli insan yetiştirme" ilkesini hedef edinen, yol arkadaşlarına güvenen, fikirlerini ciddiyetle dinleyen, içtihadları karşısında İslâmi ilke ve inançlara aykırı olmadıkça destekleyen, sorgulamalarına yanıt veren bir muallimin (s.a.v.) sayesinde meydana çıkmaktadır. Sahabede meydana gelen ilmi ihtilafların temeli yetiştirilme şekillerinden kaynaklanmaktadır.[175]

2. Sahabe Tefsiri

Hz. Peygamber'den sonra Kur'an'ı Kerim'i en iyi anlayan ve yorumlayan sahabedir.[176] Sahabenin genelde İslam, özel olarak tefsir hakkında söyledikleri sözlerini bizim için değerli kılan şey, vahyin indiği ortamda yaşamış olmaları,[177] vahyin bizzat muhatabı olmaları,

---

[175] Konuya dair geniş bilgi ve örnekler için bk. Arslan, *Hz. Peygamber ve Sahabe Örnekliğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*; Mahmut Kavaklıoğlu, "Sahabe-i Kirâm'ın İstek, Öneri ve İtirazları Karşısında Hz. Peygamber (Hz. Peygamber'in Sahabede Oluşturmak İstediği Özgüven)"; Abdullah Ünalan, "Sahabenin Hz. Peygambere Muhalefeti", Araşan Sosyal Bilimler Dergisi İlmi Dergisi 9-10, (2010).

[176] Cemâleddin el-Kâsımî, *Kur'ân'ı Anlamak Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çev. Sezai Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 17; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam İslam'ın Doğuşu, çev. Ahmet Serdaroğlu* (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 294.

[177] Örneğin Arap kültüründe çöl ve deve ile ilgili kullanılan hidayet, delalet gibi kavramlar İslam ile birlikte anlam kaymasına uğrayarak ona daha ziyade soyut anlamlar yüklenmiştir. Bunların incelikli belagi anlamları bu durumu bilenler tarafından anlaşılmış ve naklin olmadığı noktalarda müracaat noktası olmuştur; Bünyamin Erul, "İlk Dönem Kur'ân Okumaları (Sahabenin Kur'ân'ı Anlama Çabaları)", . "İlk Dönem Kur'an Okumaları (Sahabenin

yaptıkları nakillerin sünnet olma ihtimali veya Hz. Peygamber'den duyan birinden duyma ihtimalleridir. Unutmamak gerekir ki onlar Kur'an ikliminde yetişmiş, onun uyarı ve müjdesiyle hitap olunmuş kimselerdir. Ayrıca Arap dil ve gramer bilgisini, kelimenin delalet ettiği manayı ve bağlamı bilmelerinden ötürü sahabenin, Kur'an'ın ifade ettiği manaya daha iyi hâkim olmaları söz konusudur.[178] Bir diğer açıdan Kur'an'ı sûre ve âyetlerin iniş sırasına, Kur'an pasajlarının tertip ve tedriciliğine göre öğrenmişlerdir. Ayrıca anlamadıkları her meseleyi Hz. Peygamber'e sorma imkânına sahip olmuşlardır. Son olarak âyetlerin hangi bağlamda, hangi illet ve hikmete binaen indiğini bilmektedirler. Sahabenin, Kur'an'ın anlaşılmasına en büyük katkısı, âyet ve sûrelerin iniş sebeplerini haber vermeleridir.[179]

Sahabenin tefsirini iki dönemde incelemek mümkündür, nüzul dönemi ve nüzul sonrası. Vahyin nazil olduğu dönemde Kur'an'ı anlama ve anlatma faaliyeti daha çok öğrenilen bilginin aktarılması şeklinde olmuştur. Özellikle kendini ilme adayan Suffa ehli öğretim faaliyetlerinin başını çekmiştir. Ubade b. Samit, Abdullah b. Said b. As ve Übey b. Ka`b gibi sahabe diğer sahabeye okuma ve yazma öğretmişlerdir.[180] İbn Mes'ûd, Habbab b. Eret, Mus'ab b. Umeyr gibi hafız sahabe de vahyin ilk dönemlerinden itibaren öğretmenlik yapan diğer kimselerdir.[181] Sahabenin, Hz. Peygamber'in öğretileri dışında Kur'an hakkında yorum yapmada çekimser davranması, bu dönem-

---

Kur'an'ı Anlama Çabaları Üzerine)". *VII. Kur'an Sempozyumu Kur'an ve Müslümanlar içinde,*(Ankara: Fecr Yayınevi, 2005), 24.

[178] Sürmeli, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*, (İstanbul: MSB Safa Yayın Dağıtım, 2016), 22.

[179] Erul, "İlk Dönem Kur'ân Okumaları (Sahabenin Kur'ân'ı Anlama Çabaları)", 24-25.

[180] Muhammed Mustafa el-A`zami, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi Esi ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 98.

[181] A'zami, *Kur'ân Tarihi*, 97.

deki ihtilafları azaltmıştır.[182] Bu dönemde yol arkadaşlarının ilmi ve fikri anlamda gelişmesi için büyük bir çaba sarf eden Hz. Peygamber, istinbat etme konusunda ashabını cesaretlendirmiştir. Nakledilen bilgilere göre Hz. Peygamber, Amr b. As ve Ukbe b. Amir gibi bazı sahabeye kendi huzurunda içtihat ettirerek[183] bu konuda eğitmiştir.[184]

Sahabe Hz. Peygamber'den görüp öğrendiği şekliyle Kur'an'ı açıklama görevini üstlenmiştir. Bu faaliyetler genel anlamda mescidlerde gerçekleşmekte olup hutbe esnasında, sabah namazı sonrasında veya günün belirli bir bölümünde yapılmıştır. Sahabe tefsirinde ayetlerin Kur'an ve sünnet ile tefsir edilmesi temel esastır. Şayet burada bir bilgiye rastlanmazsa o zaman Arap şiirinden ve Arap tarihinden istifade etmişlerdir. Ayrıca Müslüman olan ehli kitap âlimlerinden bilgi alarak İsrâiliyâttan da faydalanmışlardır.[185]

---

[182] Abdurrahman Altuntaş, "Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir", *Uluslararası "İslamî İlimlerin Teşekkülü ve İslamî İlimler Arası İlişkiler" Sempozyumu (28-30 Nisan 2014/Bişkek-Kırgızistan) içinde,* edt. Adem Çatak ve Berat Sarıkaya (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 13.

[183] Beroje, "Hz. Peygamber (a.s)'in Sahabe İçtihatları Karşısındaki Tavrı", 126.

[184] Bunun sahabe neslindeki yansımasını şu rivayette görmek mümkündür: "Rivayet edildiğine göre Abdullah b. Abbas bir seferinde Sait b. Cübeyr'e, "Konuş!" dedi. Sait b. Cübeyr ona, "Senin huzurunda mı konuşayım?" deyince, Abdullah b. Abbas, "Senin konuşman ve benim de konuşmam Allah'ın nimetinden değil mi? Eğer konuşmanda isabet edip doğruyu söylersen, bir şey gerekmez. Fakat konuşmanda hata yaparsan, hatanı düzeltir, sana doğrusunu öğretmiş olurum" demiştir": Nurettin Turgay, "Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri", *Bilimname Dergisi* 6/14 (2008): 48.

[185] Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn,* 37; Abdulhamit Birışık, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 282; Altuntaş, "Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir", 22-23; Turgay, "Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri", 44.

Buradan hareketle sahabe tefsirinin kaynağı olarak Kur'an, Sünnet, içtihad ve istinbat (re'y) ve ehli kitap şeklinde dört madde sıralamak mümkündür. [186]

Sahabe tefsirinin genel özellikleri kısaca şu şekilde belirtilebilir:

- Sahabe tarafından, Kur'an'ın tamamının tefsir edilmediği söylenebilir.[187]
- Kur'an'ı anlamada Arap olan sahabe'nin, âyetlerin bağlamına ve tarihine şahit oldukları için, daha sonraki nesillere göre ihtilafları daha azdır.
- Sahabe tefsirinde icmali (genel) bir anlam vermekle yetinilmiş, tafsili (ayrınıtılı) bir anlam verme genelde aranmamıştır.
- Âyetin dilsel açıklamalarından hareketle yorum yapılmış ve kelime izahlarında bulunulmuştur.
- Sahabe tarafından yapılan tefsirlerde kelamî ve fıkhî izahlar noktasında farklılıklar bulunsa da, bu tefsirlerde hiçbir mezhebi ideolojinin yansıması söz konusu değildir.[188] Dolayı-

---

[186] Zehebî, *a.g.e.*, 37; Ömer Dumlu, "Sahabe Tefsiri Üzerine", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992): 361.

[187] Burada dikkat çekici bir husus olarak Mücâhid'in "Ben İbn Abbas'a Kur'ân'ı baştan sona arz ettim. Her ayette durup ona sorular sordum" (Taberî*, Câmiu'l-beyân*, 1, 100) rivayeti, anlam, sözlü aktarım düzeyinde bir tefsir faaliyetinin olduğunu fakat yazılı bir eser olmadığı yorumunu mümkün kılmaktadır. Nitekim İslam fetihleri Sahabe döneminde başlamış, yeni İslam'a girenlere bizzat Sahabe öğretmenlik yapmış, Kur'ân'ı baştan sona kendi himayelerinde ezberletip açıklamışlar, bu vesile ile okullar kurup her gün ders yapmışlardır. Konuya dair Mesruk'tan gelen bir rivayette İbn Mes'ûd hakkında "İbn Mes'ûd önce bize sûreyi kıraatiyle okur, sonra da bu sûreyi akşama kadar tefsir ederdi" nakledilerek bu gerçeklik ortaya konulmuştur: Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 238.

[188] Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, 89.

sıyla, sahabe döneminde mezhebî bir tutumdan bahsetmek olanaksız olduğu gibi, meydana gelen ihtilafların mezheplere zemin hazırladığı da tartışılmaz bir gerçektir.

- Sahabenin tefsir yöntemlerini; Kur'an'ın Kur'an'la, Hz. Peygamber'in sünneti ile nüzul sebeplerini aktarmakla[189], şiirle istişhad etmekle ve bazı âyetlerde re'ye başvurmak ile ifade etmek mümkündür.[190]

- Sahabe, âyetlerde müşkil (çelişkili) gibi gözüken durumları bazen tahsîs, bazen de tarihî yolla çözüme kavuşturmuşlardır.[191]

- Bazen bir sahabi âyetin hakikat yönünü esas alırken; diğer sahabi mecaz yönünü dikkate almıştır.[192]

- Sahabe, Yahudi ve Hristiyan din adamlarından kendilerine ulaşan bilgilerden hareketle İsrâiliyâtı tefsirlerinde kaynak olarak kullanmışlardır.[193]

Sahabenin genel tefsir özelliklerinde bahsedilenler her sahabe için geçerli değildir. Tefsir konusunda bilgi birikimlerinin ve yaklaşımların farklılık göstermesi, sahabe tefsirinde ihtilafa zemin hazırlamıştır. Bu anlamda sahabeyi ihtilafa sevk eden sebepleri dini ve dünyevi açıdan değerlendirmek mümkündür. Dinin bizzat kendisinin imkân verdiği sebepler olduğu gibi (Kur'an'ın metin yapısı gibi), kişinin kendisinden başlayarak çevresinin, toplumunun, yaşadığı çağın, anlam dünyasındaki farklılıkların etkisi yadsınamaz bir gerçektir.

---

[189] Demirci, *Tefsir Tarihi*, 83.
[190] Dumlu, "Sahabe Tefsiri Üzerine", 361-362.
[191] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 235.
[192] Cerrahoğlu, *Tefsirin Doğuşu*, 77.
[193] Muhammed Hüseyin Zehebî, *Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât*, çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 35, 38; Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 33; *Büyük, Tefsirde İsrâiliyât*, 114.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki; sahabenin hepsinin tefsir ilmi konusunda ehliyet sahibi olduğu iddia edilemez. Aynı şekilde her birinin ayetlerle ilgili bilgi birikimi eşit değildir. Nitekim bunu şu örnekte görmek mümkündür. Bir gün Halid b. Velid namaz kıldırırken âyetleri karıştırınca diğer sahabe tarafından uyarılmış, o da kendi durumuna mazeret olarak “Cihad beni Kur’an’ı öğrenmekten alıkoydu” cevabını vermiştir.[194]

Sahabenin anlayış farklılıkları, âyetleri anlayıp yorumlamalarına da yansımıştır. Bunun neticesinde kimi Arap dilindeki bilgi seviyelerine göre literal okumayı öncelerken; kimileri de mecazi manayı ve âyetin gaye ve amacını ortaya çıkarmayı ilke edinmiştir.[195] Nitekim bu konuda örnek olarak İbn Abbas ve Huzeyfe b. Yeman’ın âyetin muhatabı konusunda iki farklı yaklaşım sergilemesi verilebilir. Şöyle ki; bir gün Huzeyfe b. Yeman’ın bulunduğu bir mecliste bir kişi Maide sûresi 44. âyetin muhatabının Müslümanlar değil, Yahudiler olduğunu söyleyince bu cevabı beğenmeyen Huzeyfe b. Yeman, bunun yanlışlığına işaret etmek için şöyle cevap vermiştir: “Bu İsrailoğulları da ne kadar güzel kardeşleriniz! Kur’an’da bahsedilen iyi bir durum size, ama kötü bir durumdan bahsedilince onlara öyle mi?”[196] Böylece Huzeyfe b. Yeman’ın âyetleri belirli kimselere has kılarak, âyetin mesajını almaktan geri durma ve de âyeti belirli bir tarihe ait kılma konusunda kızdığını anlamak mümkündür.[197] Bunun tam zıddına bir yaklaşım ise İbn Abbas’tan nakledilmiştir. Rivayete göre Yahudilerin haksız yere övünmesini zemmeden Al-i İmran sûresi 187. âyeti Mervan b. Hakem’i düşündürmüş. Konuyu İbn Abbas’a elçi göndere-

---

[194] Said Havva, *el-Esas fi’s-Sünne Hadislerle İslam Tarihi*, çev. Varol, Çetintaş, Ural, Aktepe, Özdemir (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1409/1989), 6, 473; Sürmeli, *Sahabenin Kur’ân Anlayışı*, 64.

[195] H. Mehmet Soysaldı, “Sahabenin Tefsir Anlayışı”, *Diyanet İlmi Dergi* 38/3 (2002): 47.

[196] Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4, 593.

[197] Sürmeli, *Sahabenin Kur’ân Anlayışı*, 146.

rek sordurmuştur. İbn Abbas ise onun endişesini yersiz bularak bu âyetin Müslümanları ifade etmediğini, âyetin muhatabının Yahudiler olduğunu, Müslüman bir kimsenin övünmesinin bu kapsama girmeyeceğini belirtmiştir.[198] Görüldüğü gibi sahabenin Kur'an'a yaklaştığı perspektif sonrasında oluşacak farklı zihniyetlerin temelini inşa etmektedir.

Sahabenin ihtilaf etmesinde etkili olan sebeplerden bir diğeri de farklı yerleşim yerlerinde yaşamalarıdır.[199] Her bölge insanının dini aidiyeti, kültürel birikimi ayrı olmakla beraber, sosyal yaşamdaki sorunları da farklı olmakta, hem idari hem de dini yetkiliden beklentileri çeşitlilik göstermektedir. Bu durum hem hüküm veren kişiyi hem de hüküm verilen tarafı karşılıklı olarak etkilemektedir.[200] Sahabenin farklı bilgilere sahip olmasından hareketle de her bölgede bilinen tefsir rivayetleri ve hadis nakilleri değişiklik arz etmekte bu da daha sonraki nesillerde bilgi farklılığına sebep olmaktadır. Sınırlı sayıda sahabeden İslâmı öğrenme çabaları yeni Müslümanlar arasında bazı problemlerin meydana gelmesinde sebep olmuştur. Buna en güzel örnek Ermenistan Savaşı esnasında Müslümanlar arasında meydana gelen olaydır. Nitekim farklı sahabeden kıraat öğrenen yeni Müslümanlar sadece kendi kıraatlerinin en doğru kıraat olduğu zehabına kapılmış, diğer okuyuşların hatalı ve yanlış olduğunu iddia etmişlerdir. Neticede Müslümanlar arasında çıkan bu ihtilaf savaşa dönüşecek kadar şiddetli bir kavgaya sebep olmuştur. Hatta bu olay, Hz. Osman'ın Kur'an'ı istinsah etmesine ve çoğaltmasına imam mushaf dışındaki sahifelerin tedavülden kaldırılmasına sebep olmuştur.[201]

---

[198] Taberî, *a.g.e.*, 3, 571.
[199] Hüseyin Akgün, *Sahabe Coğrafyası* (by.:Gece Kitaplığı, 2015), 39.
[200] Akgün, *Sahabe Coğrafyası*, a.y.
[201] Buhâri, "Fedâilu'l-Kur'ân", 3; Taberî, *Câmiu'l-beyân, 1,* 83; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi.* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 83-84.

Sonuç olarak şunu ifade etmek mümkündür: Sahabenin farklı kültürlerde yetişmesi ve sınırlı bilgi birikimine sahip olması, onları re'y ile tefsir etmeye sevk etmiştir. Nitekim bir âyet hakkında iki veya daha çok sahabe görüşünün olması o konuda Hz. Peygamber'in bir açıklamasının olmadığı ve her sahâbinin âyete farklı açıdan yaklaştığını göstermektedir. Bu anlamda nakil ve re'y sahabede birlikte bulunan iki olgudur. Bizzat sahabenin kendisinin de âyetle ilgili bir meseleyi açıkladıktan sonra "Bu benim görüşümdür, doğruysa Allah'tan, yanlışsa kendimdendir"[202] dediği nakledilmektedir. Konuyla ilgili olarak İbn Hazm; "Sahabeyi ihtilaflarından dolayı kınamak doğru değildir. Çünkü onlar hakkı aramış, bilerek, isteyerek, kasıtlı bir şekilde ihtilaf etmemişlerdir, doğru olanı ortaya çıkarmak niyetinde oldukları için hatalardan sorumlu değillerdir. Onlar insanların en faziletlileridir"[203] diyerek sahabeyi kınamadan uzak tutmak istemiştir. Benzer şekilde sahabenin ihtilafları konusunda Şah Veliyullah ed-Dehlevi'de (ö. 1176/1762) görüş ayrılıkların çoğunun Hz. Peygamber'in bir konudaki farklı uygulamalarına dayandığını, bu görüşlerin de meşru olduğunu söylemektedir.[204] Buradan hareketle meydana gelen sahabe ihtilaflarının Kur'an'a dair yaşanan ihtilafların ilk olarak sahabede ortaya çıktığı, bunun insani bir durum olduğu ifade edilebilir.

---

[202] İbn Hazm, *İhkâm*, 6, 86; Muhammed b. Ebîbekir b. Eyyüp b. Sa`d Şemseddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lamu'l-Muvakki'în* an Rabbi'l-âlemîn, nşr. Muhammed Abdüsselâm İbrahîm (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1411/1991), 1, 43; Dumlu, "Sahabe Tefsiri üzerine", 359; Sürmeli, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*, 187.

[203] İbn Hazm, *İhkâm*, 5, 67; Zeydan, "Hilaf İlmi ve İslam Hukukçularının Hukukî İhtilaflarının Sebepleri", 282.

[204] Şâh Veliyullah ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-bâliga,* çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul. İz Yayıncılık, 1994), 1, 519, 524-525.

2.1. Tefsir İlminde Meşhur Sahabe

Tefsir ilminde tüm sahabenin aynı derecede yetkin olmadığı bilinmektedir. Her sahabenin Kur'an ve tefsire dair bilgisi değişiklik göstermektedir. Tarihi süreçte tefsir ilmi adı altında az sayıda sahabe adı zikredilmiştir. Bunun nedeni, Kur'an öğretme ve kıraat faaliyetleri gibi durumların tefsir çalışmalarının içine sokulmaması olarak öngörülmüştür. Nitekim kaynaklar incelendiğinde müfessir addedilen sahabenin bazıları saygıdan dolayı bu şekilde nitelendirilirken (dört halife gibi), çoğunlukla ders halkaları olan (İbn Mesûd, İbn Abbas ve Übey b. Ka`b gibi) kimseler müfessir olarak görülmüştür. Bazıları da rivayet durumunu esas alarak az sayıda Kur'an ve tefsir naklinde bulunan sahabeyi müfessir olarak saymamıştır. Fakat genel olarak tefsir ilmi kapsamında bilgi aktaran ve bu konuda belirli usul takip eden her sahabe bir açıdan bu ilme katkıda bulunmuş netice olarak ilmin gelişmesinde tamamlayıcı rol üstlenmiştir. Bu nedenle müfessir sahabenin tartışılması gerekmektedir.

Usül ve tabakat kitapları[205] incelendiğinde müfessir olarak kabul edilen sahabe şu şekilde tabloda ifade edilmiştir:

---

[205] Zerkeşî, *Burhân*, 1, 8; Suyûtî, *İtkan*, 4, 233; Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-mufessirîn*, nşr. Süleyman b. Salih el-Hızyu (Medine-i Münevvere: Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikme, 1417/1997), 3-8; Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, nşr. Mustafa Özel (İstanbul: Çevik Matbaacılık, 2002), 95-102; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 188; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn,* 59-60; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü,* 235.

Sahabe	Zerkeşi	Suyûtî	Edirnevî	Cevdet Bey Cerrahoğlu	Ömer Nasuhi Bilmen	Zehebî
1	Hz. Ali	Hz. Ebûbekir	İbn Abbas	Hz. Ali	Hz. Ebûbekir	Hz. Ali
2	İbn Mes'ûd	Hz. Ömer	İbn Mes'ûd	İbn Mes'ûd	Hz. Ömer	İbn Mes'ûd
3	İbn Abbas	Hz. Osman	İbn Ömer	İbn Abbas	Hz. Osman	Übey b. Ka`b
4	Abdullah b. Amr b. As	Hz. Ali	Abdullah b. Zübeyr	Übey b. Ka`b	Hz. Ali	İbn Abbas
5		İbn Mes'ûd	Abdullah b. Amr b. As	Zeyd b. Sabit	Übey b. Ka`b	
6		İbn Abbas	Übey b. Ka`b	Ebû Musa el-Eş'ari	İbn Mes'ûd	

7		Übey b. Ka`b	Zeyd b. Sabit	Abdullah b. Zübeyr	Ebû Musa el-Eş'ari	
8		Zeyd b. Sabit	Ebû Hureyre	Ebû Hureyre	Zeyd b. Sabit	
9		Ebû Musa el-Eş'ar'i	Enes b. Mâlik	Enes b. Mâlik	Ebû Hureyre	
10		Zübeyr b. Avvam	Cabir b. Ab-dullah	Abdullah b. Amr b. As	Abdullah b. Amr b. As	
11					İbn Abbas	
12					İbn Ömer	
13					Abdullah b. Zübeyr	
14					Cabir b. Ab-	

					dullah	
15					Enes b. Mâlik	

Tabloda görüldüğü üzere müfessir sahabe içerisinde Hz. Aişe (ö. 58/678) gibi hem odasında vahye tanık olan, aynı zamanda hafız, onlarca Kur'an âyetinin bizzat kendi yaşadığı olaylar üzerine nazil olduğu, hem müşkil konuları çözüme kavuşturan hem de Kur'an'a arz meselesinin öncüsü olan bir hanım sahabe bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Hz. Hafsa (ö. 45/665 [?]) ve Hz. Ümmü Seleme (ö. 62/681) de hem peygamber eşi olarak ümmetin kadınlarına öğretmenlik yaparak örneklik gösterdiği hem de hafız olduğu, bunun yanında tefsir rivayetleri bulunduğu halde bu tabakaya[206] dâhil edilmemişlerdir.[207] Bunun yanında Taberî tefsirinde, yukarıda ismi geçen kimseler dışında kendilerinden sıkça rivayet naklettiği diğer sahabe de bu tabakaya alınmamıştır. Örnek olarak, Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]), Ebû Zer el-Gifâri (ö. 32/653), Mikdâd b. Esved (ö. 33/653), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656 [?]), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Cerir b. Abdullah (ö. 51/671), İmran b. Husayn (ö. 52/672), Sa`d b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675), Abdullah b. Ayyâş (ö. 64/70[?]/ 689-90[?]), Abdullah b. Yezid el-Hatmî (ö. 69/688-89), Abdullah b. Sâib (ö. 70/689-690), Berâ b. Âzib (ö. 71/690 [?]), Ebû Sâid el-Hudrî (ö. 74/693-94), Ebû Umâme b. Sehl (ö. 86/704) ve Sehl b. Sâ'd (ö. 91/709) gibi kimseler verilebilir.

Şayet, müfessir olan sahabe, "Tefsir" adı altında ders yapan kimselerden oluşuyorsa, bu kimseleri tefsirde üç ana ekolü oluştu-

---

[206] Çetin, *Kur'ân İlimleri,* 58.

[207] Daha sonraki kaynaklarda Hz. Aişe başta olmak üzere sahabi hanımların ve sonraki nesillerin müfessirlerden zikredilmeye başladığı görülmektedır. Ayrıntılı bilgi için bk. Demirci, *Tefsir Tarihi*, 83-84; Sürmeli, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*, 211-215; Turgay, "Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri", 38; Tütün, Sevgi "Et-Taberî'nin Câmiu'l-Beyan İsimli Eserinde Hz. Aişe'den Yapılan Rivayetlerin Tespiti Ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999); Mehmet Birekul, *Peygamber Günlerinde Kadın Sosyolojik Bir İnceleme* (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 95-96; Serpil Başer, *Kur'ân'ın İlk Kadın Yorumcuları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011); Hidayet Aydar, *Hanım Müfessirler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

ran; İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) (Kufe/Irak), Übey b. Ka`b (ö. 33/654 [?]) (Medine) ve İbn Abbas (ö. 68/687-88) (Mekke) ile sınırlı tutmak gerekmektedir. Çünkü ismi geçen bu sahabe, tefsir halkaları kurmuş, bu çerçevede öğrenci yetiştirmiş kimselerdir. Fakat Kur'an'ın öğretimi, anlatımı, açıklanması sadece bu sahabe ile sınırlı değildir. Çünkü Ebû Musa el-Eş'ari (ö. 42/662-63), Muaz b. Cebel (ö. 17/638), Ebû Ubeyde b. Cerrah (ö. 18/639), Ukbe b. Amir (ö. 58/678), Sehl b. Sa`d gibi sahabe de Kur'an muallimi olarak çeşitli beldelerde görev almışlardır.[208] Fakat Şiî-Sünnî çekişmesi, sosyal ya da siyasi sebepler yahut da ta'zim gibi hususlar, her ilim dalında olduğu gibi tefsirde de etkisini göstermiştir. Bunun sonucu olarak da, kronolojik olarak ilk dört halife genellikle en üst sırada zikredilmiş, daha sonrasında belirli sahabe isimleri üzerine yoğunlaşılmıştır.

Her sahabenin ilmi seviyesinin bir olmadığı hususu, herkesçe bilinen, tez boyunca da sıkça tekrarlanan, aynı zamanda da ihtilafların sebebi olarak ifade edilen bir durumdur. Sahabe arasında Hz. Ömer (ö. 23/644)[209], Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Abbas ve Hz. Aişe gibi Kureyş'in ileri gelen ailelerine mensup olup bunun yanında Arap dilinin inceliklerini, Eyyam-ı Arabı, Arap şiirini, Arap örfünü çok iyi bilenler olduğu gibi, ilmi anlamda bunlardan uzak olan ve de statü bakımından düşük köle ve cariyeler bulunmaktaydı. Aynı zamanda Selmân-ı Fârisî, Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641), Süheyb (b. Sinân) er-Rûmî (ö. 38/659) gibi Arap olmayan, Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) gibi Yahudi âlimi kimseler de mevcuttu. Ayrıca içlerinde Amr b. As (ö. 43/664), Muaviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) gibi Arap dâhileri bulunmakla birlikte, mecaz ve hakikati anlama noktasında zayıf Adiy b. Hatim (ö. 68/687-88) gibi sahabe de vardı. Bunlara ek olarak, İbn

---

[208] A`zamî, *Kur'ân Tarihi*, 100-101.

[209] Hz. Ömer'in kendisi Kur'ân'da geçen "حنان", "غسلين", "الرقيم" ve "الأواه" kelimelerini bilmediğini söylemiştir: Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 241.

Mes'ûd gibi ilk dönemden beri muallim görevi üstlenen, Hz. Aişe gibi vahyin gecesine, gündüzüne, savaşına, barışına şahit olan kimseler de bulunmaktaydı. [210]

Bu bilgiler sadedinde müfessir sahabe'yi birkaç isme indirgemeyip, merkezinde Kur'an olan ve de Kur'an'ın manalarını açıklayıp yorumlamayı hedef edinen bir ilmin temeline, Kur'an'a dair bilgi aktaran sahabeyi yerleştirmek saygıya daha layık olan bir yaklaşımdır.

---

[210] Soysaldı, "Sahabenin Tefsir Anlayışı", 45.

— İKİNCİ BÖLÜM —

TABERÎ TEFSİRİNDE SAHABE İHTİLAFI

A. Kur'an İlimlerindeki İhtilaflar

Kur'an ilimleri, kaynaklarda "Ulûmu'l-Kur'ân" terkibi ile kullanılmış, Kur'an ile ilgili ilimlerin tasnif edildiği eserler mecmuası olmuştur. Bu kavram, ilk dönemlerden itibaren[211] tarif edilmeye çalışılmış fakat bu konuda tam bir birlik sağlanamamıştır.[212]

Tercih edilen görüşe göre ulûmu'l-Kur'ân şu şekilde tanımlanabilir: "Nüzulü, tertibi, derlenmesi, yazılması, okunması, i'cazı, nasih-mensuhu, kendisine yönelik itirazların çürütülmesi gibi açılardan Kur'an ile ilgili konuları ele alan ilimdir."[213] Bazılarına göre ise çok daha geniş anlamda Kur'an'a en küçük bir katkıda bulunan her ilim, Kur'an ilimleri kapsamındadır.[214]

"Kur'an ilimleri" başlığı altında kıraat, sebeb-i nüzul, nasih-mensuh, garibu'l-kur'an, müteşabihu'l-kur'an, uslûbu'l-kur'an ve son inen âyetler konuları incelenecektir.

---

[211] Örneğin Suyûtî, eserine "ulûmu'l-Kur'ân" terkibini eklemesine rağmen bu konuda bir açıklamada bulunmamış, kendisinin Kur'an ilmi olarak gördüğü konuları başlık olarak açıklamıştır. Geniş bilgi için bk. Suyûtî, *el-İtkân,* I-IV.

[212] Abdulhamit Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 132.

[213] Zürkânî, *Kur'ân İlimleri*, 1, 57.

[214] Ömer Dumlu, *Tefsir Usûlü* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2017), 32-33.

1. Kıraat İhtilafları

Kıraat, "herhangi bir kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve i'râb bakımından meydana gelen farklılıklar" şeklinde tarif edilmektedir.[215] Kıraat ilmi ile Kur'an'ı Kerim'in nasıl tilavet edileceği ve kıraat vecihlerinin hangilerinin daha tercihe şayan olduğu öğrenilmektedir.[216]

Kıraat ihtilafları; yedi harf / yedi kıraat gibi birçok ihtilafı içinde barındıran, yazım yanlışları, hareke ve noktalama gibi farklılıkları ihata eden çok karmaşık ve muammalı bir alandır. Yedi veya on mütevatir kıraat hususu ve şaz kıraatlerin farklılığı, bazen yazım farklılığına bazen de hüküm farklılığına sebep olmaktadır. Taberî tefsirinde en fazla karşılaşılan ihtilaf türlerinden biri, kıraat ihtilaflarıdır. Kendisi de bir kurra olan Taberî, çoğu zaman kıraat farklılıklarını kişi ismi vermeden; sadece bölge isimlerini zikrederek nakletmektedir. Ayrıca Taberî'nin, bazı âyetlerde imam mushafın aksine bir kıraati tercih ettiği de görülmektedir.[217]

Kıraat ihtilaflarını, hükmü değiştirmeyen ve hükmü değiştiren ihtilaflar şeklinde iki kategoride incelemek mümkündür. İlk konu, harf ve hareke değişimi şeklinde görülmektedir. Bu tür ihtilaflarda i`rab açısından ve cinsiyet bakımından farklılık söz konusudur. Diğer ihtilaflarda ise, farklı fıkhî sonuçlar elde edilmektedir. Bu durumda kıraat ihtilaflarını, hükme etki etmeyen tenevvü ihtilafları ve hükmü değiştiren tezat ihtilafları şeklinde ikiye ayırmak gerekmektedir.

---

[215] Suyûtî, *a.g.e., 1,* 344-345; Zürkâni, *Kur'ân İlimleri, 1,*559-560; Demirci, *Tefsir Usûlü,* 116.

[216] Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi, 1,* 130.

[217] Örnekler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân, 3,* 462, 551; IV, 644, 802, 832, 885; V, 57, 91, 252, 378, 481.

1.1. Hükmü Değiştirmeyen İhtilaflar

Yukarıda bahsedildiği gibi harf ve hareke değişimi ile ilgili ihtilaflar, tenevvü çerçevesinde değerlendirilebilecek, anlama etkisi olmayan ihtilaflardır.

Konuyla ilgili olarak “وَلِيَقُولُواْ دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ / Onlar, ‘Sen iyi ders almışsın’ desinler diye…” (el-En’âm 6/105) âyeti hakkında nakledilen farklı kıraatleri örnek vermek mümkündür. Bu kıraatler şu şekildedir:

1. “دَرَستَ من المتقدمين و تعلمت و قرأت” şeklinde İbn Abbas’a dayandırılan kıraat ve tefsiri ile birlikte bir rivayet nakledilmektedir. “دَرَستَ” şeklinde okuyuş, imam mushafta kabul edilen kıraattir. Ders almak, okumak anlamındadır.

2. “دارست/ جادلت من المتقدمين” şeklinde İbn Abbas’a isnat edilen başka bir kıraat, Sâid b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve Dahhâk b. Kays’tan (ö. 105/723) nakledilmiştir. Bu okuyuşta, anlam “öğrenmekten farklı olarak öğrenim görmek”, “mütalaa etmek” şeklinde bir yapıya dönüşmektedir.

3. “دُرِسْتَ / تليت و قريت” şeklinde bir kıraat ise Katâde b. Diâme (ö. 117/735) yoluyla İbn Mes’ûd’a nispet edilmektedir. Bu okuyuşta âyetin anlamı “ders alındı” şeklinde meçhul bir yapıya dönüşmektedir.

4. “اِنْحَمْتَ و تَقَادَمْتَ”şeklinde âyetin eş anlamlı kelimelerle okunduğu nakledilmektedir. Âyetin anlamı “Ders aldın, vakit geçirdin” şeklinde bir anlam kazanmaktadır. Bu görüş, Zübeyr b. Avvam (ö. 36/656) ve İbn Mes’ûd kıraatine dayanmaktadır.

5. “درس / تلاه” yine yakın anlamlı bir başka kelimeyle Übey b. Ka`b ve İbn Mes’ûd’a dayanan farklı bir kıraat nakledilmektedir.[218] Bu okuyuşta anlam değişmemektedir.

Örneklerde görüldüğü gibi, âyet hakkında meydana gelen ihtilaflar, müşriklerin Hz. Peygamber’in bir başkası tarafından eğitildiği ithamını haber vermektedir. Bu yönüyle ibarenin farklı şekillerde okunması, olayın mahiyetini değiştirmemektedir. Dolayısıyla bu anlamda vaki olan ihtilaf, âyetin anlamını değiştirmediğinden dolayı tenevvü ihtilafı olmaktadır.

Konuyla ilgili bir başka örnek olarak şu âyet verilebilir: “Hani, Allah peygamberlerden, “Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz” diye söz almış…” (Âl-i İmrân 3/81) Bu âyetin okunuşuna dair iki farklı kıraat nakledilmektedir. Bunları şu şekilde sıralanabilir:

1. Mücâhid ve Rebî’ b. Enes (ö. 140/757), İbn Mes’ûd’a dayandırdıkları rivayette bu âyeti, “ و إذ أخذ الله ميثاق الذين أوتوا الكتاب” şeklinde okuyarak; söz alınan kimselerin peygamberler değil, ehli kitap olduğu görüşünü benimsediklerini nakletmişlerdir. Hatta İbn Mes’ûd’un bu konuyu dile getirirken âyette, kâtip hatası olduğunu ifade ettiği belirtilmiştir.

2. İbn Abbas, Hz. Ali, Katâde ve Hasan-ı Basrî’den (ö. 110/728) nakledilen kıraat ise, imam mushafa uygun olarak “وَإِذْ أَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ النَّبِيّٖنَ” şeklindedir.[219]

Söz konusu kıraatlerden hareketle, rivayetlerde muhatap olunan kimselerin, İbn Abbas kıraatinde peygamberler ve İbn Mes’ûd kıraatinde ümmetleri olarak değiştiği görülmektedir. Burada tezat

[218] Taberî, *Câmiu’l-beyân,* 5, 104-107.
[219] Taberî, *Câmiu’l-beyân, 3,* 296-298.

ihtilafından bahsetmek mümkün değildir. Çünkü peygamberlerin şahsında bildirilen emir ve yasaklar aynı zamanda ümmetleri için de geçerli olmakta, bunun yanında kavimlere hitap edilerek bildirilen emir ve yasaklar da peygamberleri kapsamaktadır. Dolayısıyla bu konuda yer alan ihtilaf tenevvü ihtilafı olmaktadır.

1.2. Hükmü Değiştiren İhtilaflar

Sahabeden gelen kimi kıraat farklılıkları vardır ki; bu kıraatler, âyetin anlamında ve hükmünde farklılığa sebebiyet vermektedir. Bu duruma yönelik olarak iki örnekten bahsedilebilir.

Birinci örnek; Sünnî-Şiî ayrımında doktrin farklılığı olarak ayırt edici bir özelliğe sahip ve de siyasi bir yoruma maruz kalmış, meşhur “abdest” âyetidir. Bu âyet, kıraat farklılığının, aynı zamanda hükümde farklılığa sebep olduğu tezat ihtilafına temel teşkil eden önemli bir örnektir.

Konuyla ilgili olarak Allah Teâla Kur’an’da şöyle buyurmaktadır: “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلاةِ فاغْسِلُواْ وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُواْ بِرُؤُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَينِ” (el-Mâide 5/6. Ayet meali: “Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın” şeklindedir). Bu âyette iki temel yaklaşım söz konusudur; birincisi âyetin ayakların yıkanmasını gerekli kılan kıraat; ikincisi ise, ayakların mesh edilmesini ifade eden kıraattir. Birinci görüştekiler âyetteki kelimeyi nasb şekliyle fetha okurken (وَأَرْجُلَكُمْ); ikinci görüştekiler ise, cer konumunda addederek kesra ile okumaktadırlar (وَأَرْجُلِكُمْ).

Âyette ayakların yıkanmasının emredildiğini söyleyenler, âyette takdim-tehir olduğunu ve aslında âyetin “ فاغْسِلُواْ وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَينِ الصَّلاةِ” şeklinde anlaşılması gerektiğini söyle-

mişler ve âyeti fetha ile okumuşlardır. Bu görüş, Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbas'tan nakledilmektedir.

Âyette geçen "وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ" lafzını hemen öncesinde geçen "mesh edin" emrine atfederek ayakların mesh edilmesi gerektiğini söyleyen ve lafzı kesra ile okuyan ise, İbn Abbas ve Enes b. Mâlik'tir (ö. 93/711-12).[220]

Taberî, âyetin tefsirindeki ihtilafları aktardıktan sonra tercih ettiği kıraati kesra ile okunan kıraat olarak belirtmekte ve meshin aslında su ile ovarak yıkamayı ifade ettiğini söylemektedir. Görüşüne destek olarak da; İbn Ömer'in (ö. 73/692) ayaklarını suya sokup çıkararak abdest aldığını söyleyen kimsenin abdesti hakkında "Benim görüşüme göre bu şekilde abdest olmaz" demesini delil göstermektedir.[221] Bunun ardından Taberî, her iki görüşe yönelik olarak Hz. Peygamber'den nakledilen hadisleri aktarmıştır. Öncelikle ayakların yıkanmasını emredenleri teyit eden "Ateşte yanacak olanların vay haline!" rivayetini, Ebû Hureyre (ö. 58/678), Hz. Aişe, Câbir b Abdullah (ö. 78/697), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) ve Ebû Umame'den (ö. 86/705) nakletmiştir. Sonrasında ise, Evs b. Ebî Evs'ten (ö. 58/678) ve Huzeyfe b. Yeman'dan Hz. Peygamber'in mesh yaptığına dair rivayeti aktarmıştır. Ancak Taberî, bu iki rivayeti sıhhat yönünden eleştirerek; abdestli olarak ayakkabı üzerine mesh edilip edilmeme konusunda güçlü bir karine olmadığından, Hz. Peygamber'den nakledilen abdest alırken sırf mesh yapılabileceği görüşünü reddetmektedir.[222]

Görüldüğü gibi kıraatin tercihi noktasında iki farklı hüküm meydana gelmektedir. Bu görüşlerin cemi mümkün gözükmemektedir. Her ne kadar Süleyman Ateş ve Mustafa Öztürk âyet ve uygulamaları "mesh farz, yıkama sünnettir" şeklinde telif etmeye çalışsalar

---

220 Taberî, *Câmiu'l-beyân, 4,* 394-398.
221 a. mlf., *a.g.e.*, 4, 400-401.
222 a. mlf., *a.g.e.*, 4, 402-406.

da, mesh yapan bir kişi, yıkamayı farz sayan bir kimse açısından abdestsiz görülecektir.[223] Bu durumda bu âyet kapsamındaki ihtilafların tezat ihtilafı olduğunu söylemek mümkündür.

Ehl-i Sünnet ve Şia arasında siyasi farklılığın etkin olduğu Kur'an tefsirinde farklı sahabe ve kıraatlere dayanan bir başka ihtilaf da, mut'a nikâhının haram ya da helal olduğu belirtilen şu âyetteki kıraat farklılığıdır:

"فَمَا اسْتَمْتَعْتُم بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً /Onlardan (nikâhlanıp) faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin." (en-Nisâ 4/24). Bu âyette, Ehl-i Sünnetin ve cumhurun kabul ettiği görüş, âyetin imam mushafta yer alan şekliyle okunmasıdır. Bu görüşü benimseyen kimseler, âyette söz konusu edilenin nikâh; ücretten kastın da farz olan mehir olduğunu ileri sürmüşlerdir. Taberî, bu görüşe uygun olan kıraati, İbn Abbas'a dayandırmaktadır.[224]

İkinci bir kıraate göre ise âyetin okunuşu, " فما استمتعتم به منهن الى أجل مسمى" şeklindedir. Bu durumda mana "Kendilerinden faydalandığınız kadınlara (önceden belirlediğiniz) ücreti ödeyin" şeklinde olmaktadır.[225] Taberî bu kıraati İbn Abbas ve Übey b. Ka`b'a dayandırmaktadır. Sonrasında ise diğer görüşleri değerlendiren Taberî, mut'a nikâhının sahih bir nikâh olmadığını belirterek İbn Abbas ve

---

223 Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, 2,* 480; Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 327; Ayşe Ulya Özek, *Mâide 6. Ayet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1437/2016), 86.

224 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3, 736-737.

225 Ayet meali Mustafa Öztürk'e aittir. Öztürk mut'a kıraatini kabul etmekte ve ayete bu anlamı vermektedir. Bu şekilde kıraati İbn Mes'ûd, Ubey b. Ka`b ve İbn Abbas'a dayandırmaktadır: Mustafa Öztürk, *Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara Okulu: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 858.

Übey b. Ka`b kıraatini ümmetin hilafına bir okuyuş olduğu için reddetmektedir.[226]

Aktarılan kıraat ihtilafları hem anlama hem de farklı hükümlere yol açan ihtilaflar sadedinde olduğu için tezat ihtilafına örneklik teşkil etmektedir. Dolayısıyla bir kıraatin İslâmî ilkeler çerçevesinde aileyi oluşturma ve koruma adına belirli bir süre tayin etmeden kadına ve erkeğe belirli haklar tanıyan nikâh ile tamamen cinsel menfaat odaklı, belirli bir süreyle sınırlanan ve de aileye ilişkin esasları yok eden, aile kurumuna zarar veren mut'a nikâhının arasında telifi mümkün olmayan bir tezat söz konusudur.

2. Sebeb-İ Nüzul

Kur'an, yirmi üç yıllık nüzul sürecinde tedricilik gereği Müslümanların yaşadığı sorunlara çare olmuş, onları eğitmek için ilkeler sunmuş, onların ihtilaflarına çözüm üretmiştir. İşte bu süreç içerisinde bazı âyet veya sûreler; bazen yaşanılan bir olaya veya Hz. Peygamber'e sorulan bir soruya cevap olarak, bazen de çözüm gerektiren bir hadiseye hüküm getirmek için inmiştir. Bu durumlar neticesinde âyet ve sürelerin inmesine sebep olan şeylerin hepsine "nüzul sebebi" adı verilmiştir.[227]

Nüzul sebeplerinin İslâmi ilimler içerisinde önemi büyüktür. Zira hem hükmün illetinin belirlenmesi hem de hükmün umumî veya hususî olduğunun bilinmesi, sebebi nüzule bağlıdır.[228] Ayrıca, bazen bir âyetin anlamının anlaşılması için iniş sebebini bilmek zorunlu olabilmektedir. Bu bağlamda Hasan Hanefi'ye göre Kur'an'ın diğer kutsal kitaplardan en önemli farkı, parça parça inmiş olması,

---

[226] Taberî, *a.g.e.*, 3, 738.
[227] Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1, 117; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 115.
[228] Suyûtî, *el-İtkân*, 1, 107; Abdulfettah el-Kâdî, *Esbâb-ı Nüzul Sahabe ve Muhaddislere Göre*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 13-16.

yani nüzul ortamında cereyan eden hadiselerle örtüşen, ortamın şartlarına göre ve vakıanın muktezasına, ihtiyaçlara binaen indirilmiş olmasıdır.[229]

Nüzul sebebini bilmek, âyetlerin manalarını bilmek ve âyetlerdeki müşkil durumları kaldırmak için de müfessire gerekli olan bir ilimdir. Bu alanda ilk eser verenlerden biri olan Vahidi'ye göre bir âyetin nüzul sebebini bilmeden tefsirini bilmek mümkün değildir.[230] İbn Teymiyye'ye göre ise, "Sebebi nüzulü bilmek, âyeti anlamaya yardımcı olur. Çünkü sebebi bilmek, sebepten kaynaklanan sonucu bilmeyi de beraberinde getirmektedir."[231]

Sebebi nüzul ile ilgili sahabeden bazı âyetler hakkında birçok farklı görüş nakledilmiştir. Bu konuda âlimler, bu tür ihtilafı ortadan kaldırmak için birtakım çözüm yolları geliştirmişlerdir. Örneğin, birçok nüzul sebebi rivayeti olmakla birlikte onların hepsini âyetin inmesine sebep olarak değil de, daha ziyade âyetin kapsamına dâhil olan bir olay olarak değerlendirmişlerdir.[232] Buna göre eğer sebepler birbirine zıt olarak nakledilmişse, bu durumda olaya dair net bir sebep zikredenin rivayeti kabul edilir veya senedin sahihlik derecesine göre tercihte bulunulmuştur. Sahihlik bakımından birbirine eşit olduğunda ise olaya şahit olan kimsenin verdiği habere itimat edilmiştir. Bir başka metot olarak da şayet nüzul tarihi ve yaşanan olaylar arasındaki tarihler biliniyorsa bu da çözüm için kullanılan bir yöntem olmuştur. Son olarak, şayet tüm çözüm yolları iki sebebin cemi-

---

229 Hasan Hanefi, "Esbâb-ı Nüzûlün Anlamı Nedir?", çev Ahmet Nedim Serinsu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 38 (1998), 227.
230 Suyûti, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 31.
231 İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 47; Suyûti, *a.g.e.*, 31.
232 Fakat burada farklı rivayetlerde "كذا نزلت في" ibaresi kullanıldığı için hangi olayın gerçek nüzul sebebi olduğu zorlaşmaktadır.

ne izin vermiyorsa bu takdirde âyetin birden fazla nazil olduğu söylenerek işin içinden çıkılmaya çalışılmıştır.[233]

Taberî'de esbâb-ı nüzul ile ilgili tenevvü ve tezat şeklinde iki grup örnek verilebilir.

Tenevvü ihtilafına dair sebeb-i nüzule örnek olarak Müslümanlara karşı uyarıda bulunulan Nisâ sûresindeki şu âyet hakkındaki farklı görüşler verilebilir:

> "Size ne oluyor da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız? Allah, onları yaptıkları işlerden dolayı baş aşağı ederek eski konumlarına (küfre) döndürmüştür. Allah'ın saptırdığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah kimi saptırırsa, sen onun için asla bir çıkış yolu bulamazsın" (en-Nisâ 4/88)

Taberî'de âyetin kimin hakkında indiğine dair beş görüş bulunmakta ve bu görüşlerden iki tanesi sahabeye isnat edilmektedir.[234] Birinci görüşün sahibi Zeyd b. Sabit, âyetin Uhud günü yolda geri dönen üç yüz münafığın öldürülüp öldürülmemesi gerektiği konusunda ikiye ayrılan Müslümanlar hakkında indiğini söylemiştir. İkinci görüş ise, İbn Abbas'a dayandırılmakta ve ona göre bu âyet, Mekke'de bulunan bazı kimselerden Müslüman olduğunu söylediği halde savaş konusunda müşriklere yardımcı olan kişilerin öldürülüp öldürülmemesi konusunda tartışmaya başlayıp iki taraf olan sahabe hakkında indirilmiştir.[235]

Taberî, konuya dair beş görüşü[236] sıraladıktan sonra tercihini, Mekke halkından Müslüman olduktan sonra dönen kimseler hakkında indirildiği şeklinde ifade etmektedir. Ona göre, aslında bu beş

---

[233] Konuya dair örnekler ve ayrıntılı bilgi için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 1, 117-122.
[234] Sahabe dışındaki görüşler, konunun uzatılmaması için verilmemiştir.
[235] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 50, 51-52.
[236] Diğer üç görüş sahabeye dayanmadığı için burada verilmemiştir.

görüşü iki maddede toplamak mümkündür; Buna göre söz konusu âyet, ya Mekke yahut da Medine ehlinden olan bir grup hakkında Müslümanların tartışmaları sonucu nazil olmuştur. Bu kimselerin Medine ehli olması mümkün değildir. Çünkü siyak-sibak açısından incelendiğinde bir sonraki âyette "Bu sebeple, onlar Allah yolunda hicret edinceye kadar içlerinden dost edinmeyin" (en-Nisâ 4/89) âyeti, hicret edilecek yerin Medine olduğunu göstermektedir.[237]

Konuyla ilgili tezat ihtilafına yönelik örnek ise, "Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir" (el-Bakara 2/178) şeklindeki "kısas" âyeti diye bilinen âyet verilebilir.

Taberî, sahabeye isnaden birbiriyle ihtilaflı üç farklı rivayet nakletmektedir. Sahabeden Amir b. Rabia`ya (ö. 35/656) göre âyet, cahiliye uygulamasını kaldırmak için indirilmiştir. Şöyle ki; rivayete göre kendilerinden bir köle öldürülen kavim kısas olarak diğer kavimden öldürülenin karşılığında aynı şekilde bir kölenin öldürülmesi ve bunun yanında efendisinin öldürmek ister; benzer şekilde şayet bir kadın, kendilerinden olan bir adamı öldürürse, kadını öldürmekle yetinmeyip, kadının kavminden başka bir erkeği de öldürmek isterlerdi. Bu uygulamayı ilga etmek için Allah Teâla bu âyeti indirerek bir kişinin öldürülmesi karşılığında ancak öldürenin kısas edilebileceğini beyan etmiştir.[238]

İkinci rivayete göre âyetin inme sebebi; kasten hür, köle, erkek ve kadın öldüren kimsenin diyeti, katil olan kişinin, maktülün velisine ödenmesinin emredilmesidir. Aynı zamanda maktulün velisine iyilikle vazgeçme hakkının tanınması ile birlikte kısas ve öldürülenin diyeti arasında ziyade yapılmasının emredilmesidir. Bu görüşe sahip

---

[237] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 53.
[238] a. mlf., *a.g.e.*, 2, 58.

olan Hz. Ali'ye göre maktulün velisine hem kısas hem de yarım diyet alma hakkı doğmaktadır.[239]

Sonuncu görüşe göre ise âyet, öldürülen kadın karşılığında erkek öldürmeyip kadına karşılık olarak başka bir kadın, erkeğe karşılık başka bir erkek öldüren bir kavim hakkında bu âyet indirilmiştir. Böylece Allah Teâla hepsinin hükmünü eşit kılmıştır. Bu görüşü benimseyen İbn Abbas'a göre, kadın erkeği, erkek kadını öldürdüğünde eşit olarak kısas edilmeleri gerekmektedir.[240]

Tüm bu görüşleri ihtilaf olarak aktaran Taberî, sonunda bir değerlendirme yaparak, Hz. Ali'den nakledilen görüşün doğru olmadığını; hem katlin hem de diyetin aynı anda olamayacağını ifade etmektedir. Diğer görüşlerin neticesinde ortaya çıkan sonucun, genel anlamda kişi ister hür ister köle olsun; ister kadın, ister erkek olsun bir kimseye karşılık olarak öldürüleceği hükmünü ifade etmesinden dolayı aynı anlamı taşıdığını söylemektedir.[241] Hz.Ali'ye nispet edilen görüş, diğer görüşlerle birleştirilmesi mümkün olmayan ve de hüküm açısından farklı sonuçlar doğuran bir niteliktedir. Taberî'nin de belirttiği gibi, İslamî hükümlere de uygun değildir. Nihayetinde bu farklılıkların tezat ihtilafı olduğu söylenebilir.

2.1. Âyetin Muhatabı

Taberî tefsirinde nakledilen ihtilaf türlerinden biri de; âyetin kimleri muhatap aldığı hususudur. Bilindiği gibi; ilk nesli oluşturan sahabe, Kur'an'ın bizzat muhatabı olmuştur. Onlara göre Kur'an, yalnızca yazılmış olan ve de okunup anlaşılması gereken bir belge değil, aynı zamanda güne ve gündeme müdâhil olan Allah'ın kelamı

---

239 a. mlf., *a.g.e.*, 2, 60.
240 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2, 60.
241 a. mlf., *a.g.e.*, 2, 61.

olarak algılanmıştır.[242] Kur'an'daki "Sana şundan soruyorlar" (el-Bakara 2/186, 189, 215, 217, 219, 220, 222; en-Nisâ 4/126, 176; el-Mâide 5/4; el-A'râf 7/187; el-Enfâl 8/1) kalıbındaki onlarca âyet de bunun bir kanıtıdır. Nitekim münafıkların bu durum hakkındaki çekinceleri "Münafıklar, kalplerinde olan şeyleri, yüzlerine karşı açıkça haber verecek bir sûrenin üzerlerine indirilmesinden çekinirler" (et-Tevbe 9/64) âyetiyle dile getirilmiştir. Dolayısıyla indiği dönemdeki insanlara hitap eden Kur'an'ın bazı âyetlerinde bahsi geçen kimseler de belli bir kişi veya grubu ifade etmektedir.

Sahabenin tamamı, tüm nüzul sebeplerine vakıf olmamış, onları yaşamamış; âyetin kimin hakkında indiğine ve olayın bizzat gerçekleştiği zamana şahit olmadığından âyetleri farklı kişilere şamil kıldığı olmuştur.

Âyetin muhâtabı ile ilgili olarak, Allah yolunda canlarını feda etmiş şehitlerin mükâfatlarını bildiren "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar" (Âl-i İmrân 3/169.) âyeti örnek verilebilir. Şöyle ki; âyette bahsi geçen şehitlerin kim olduğu noktasında savaşa katılan sahabe arasında ihtilaf meydana gelmiştir.

İbn Mes'ûd, İbn Abbas ve Câbir b Abdullah, bu âyette bahsedilen kimselerin Uhud Savaşı'nda şehit olan Müslümanlar olduğunu ileri sürerken; Enes b. Mâlik ise bu âyette bahsedilen kimselerin Bi'rimaûne'de komplo sonucu şehit düşen Kur'an muallimleri olduğunu söylemektedir.[243]

Hz. Peygamber'den öğrenildiği kadarıyla; Allah yolunda halis bir niyetle savaşta hayatını kaybeden de eceli ile yatağında ölen kim-

---

[242]Mustafa Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 19.

[243] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 3, 528-532.

se de şehittir.[244] Zira Kur'an'da hem savaşa gidenler için hem de geride kalanlar için cennet müjdelenmiş ve bunlar arasında şehadet noktasında hiçbir ayrım yapılmamıştır (en-Nisâ 4/95). Bu açıdan değerlendirildiğinde; gerek Uhud'da gerekse Bi'rimaûne'de şehit olanlar, Müslüman olarak Allah yolunda can vermiş ve de şehit düşmüş kimseler olmaktadırlar. Böylece, sebeb-i nüzule yönelik bu tür bir ihtilaf, tenevvü ihtilafı kapsamında olmaktadır.

Konuya dair, bir diğer örnek olarak "Bunlara, 'Yeryüzünde fesat çıkarmayın' denildiğinde, 'Biz ancak ıslah edicileriz!' derler" (el-Bakara 2/11) âyeti verilebilir. Bu âyetin muhatabının kimler olduğu konusunda sahabe arasında ihtilaf bulunmaktadır. Selmân-ı Fârisî, âyette anlatılan kişilerin henüz hayatta olmadıklarını, zira bu kimselerden kastın daha sonra gelecek nesiller olduğunu söylerken; İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Rebî' b. Enes'e göre ise, indiği toplumda bir karşılığı bulunan Kur'an'ın bu âyeti, Hz. Peygamber dönemindeki kişileri ifade etmektedir.[245] Taberî de, Kur'an'ın o dönemde yaşayanlar üzerine nazil olduğundan hareketle ikinci görüşü tercih etmiş ve bu görüşün ittifakla doğru olduğunu tefsirinde belirtmiştir.[246]

Sonuç olarak şu söylenebilir: Nitelikleri bakımından daha sonraki nesil münafıkların bu âyetin muhatabı kapsamında değerlendirilmesine yönelik Selmân-ı Fârisî'nin görüşü, âyetin muhtemel manalardan biri olabilir. Böylece nüzul döneminde yaşayan kimseleri muhatap alan âyet, nitelik bakımından daha sonraki nesillere de seslenmiş olmaktadır. Dolayısıyla bu âyet çerçevesinde gerçekleşen sahabe ihtilafını tenevvü olarak değerlendirmek mümkündür.

---

[244] Müslim, "İmâre", 157 "مَنْ سَأَلَ اللَّهَ ، تعالَى الشِّهَادَة بِصِدْقٍ بَلَّغهُ اللَّهُ مَنَازلَ الشُّهداء ، وإِنْ مَاتَ عَلَى فِراشِهِ".

[245] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 222.

[246] a. mlf., *a.g.e.*, 1, 223.

2.2. Âyette Geçen Mekânlar

Kur'an'da kişilerden bahsedildiği gibi pek çok ülke, şehir ve bölgeden de bahsedilmektedir. Bazen Mekke, Medine (Yesrib), Mescid-i Aksâ gibi somut mekânlar, bazen İsra, Beyt-i Ma`mûr ve mele-i âlâ gibi insan aklının sınırlarının ötesinde bilinmeyen mekânlardan bahsedilmektedir. Bazı âyetlerde de hangi yerlere işaret edildiği belirtilmediğinden farklı görüşler nakledilmektedir.

Bu hususlara yönelik olarak birer örnek vermekle yetinilecektir; zira tezin sınırları kısıtlıdır. Aktarılacak olan ilk örnek ahkâma yönelik olduğu içindir ki, hem tenevvü hem de tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkün olmaktadır.

Örneğin; sahabe, "Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin" (el-Bakara 2/196) âyetinde bahsedilen "kurbanın varacağı yer" hakkında ihtilaf etmişlerdir. Buranın hangi bölgeyi kapsadığı bir tartışma konusu olduğu gibi, kurban hedefe ulaşmadığında ibadetin geçerli olup olmadığı da diğer bir tartışma konusu olmuştur.

"Kurbanın gideceği mahal" ile ilgili şu bilgiler elde edilmiştir: İbn Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Mervân b. Hakem (ö. 65/685), Misver b. Mahreme (ö. 64/683), Mâlik b. Enes'e (ö. 179/795) göre bu âyet, yalnızca düşmanın engellemesini ifade etmektedir. Yani kurbanı ile hac yolculuğuna çıkmış bir kimse, her nerede engellendiyse âyette oraya işaret edilmektedir. Bu durumda kişi, Hz. Peygamber'in yaptığı gibi kurbanını olduğu yerde keser ve ihram yasakları ondan kalkmış olur. Fakat hastalık vb. durumu olursa kazası gerekir ve kurbanı haremde keser.[247]

---

[247] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2, 216-218.

İbn Mesud'a göre ise, hac yolculuğuna çıkmış bir kimse için kurban Harem'e girmedikçe ve Harem'de kesilmedikçe ihram devam eder ve engellenirse kaza gerekir. Aynı şekilde Hz. Ali ve İbn Abbas da, herhangi bir engelleme neticesinde Harem'de kurban kesilmediyse ihramın devam ettiğini söyler. Bu görüşe göre kurbanın kesilmesi gereken yer ancak Harem'dir, onun dışında bir yer caiz değildir. Bu hususa dair Ebû Hureyre ve İbn Abbas Hz. Peygamber'den "Her kim engellenir veya topal olursa ihramdan çıkar başka bir zamanda hac yapar" rivayetini aktararak kendi görüşlerine delil olarak göstermektedirler.[248]

Yukarıda görüldüğü gibi makân konusunda meydana gelen ihtilaf, iki farklı sonuca götürmesi açısından tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilebilir. Çünkü mekânın belirlenmesi bir ibadetin geçerli olup olmadığını etkilemektedir.

2.3. Âyette Geçen Zaman

Bir metni anlama faaliyetinde üç önemli boyut bulunmaktadır; zaman, zemin ve şahıs. Metnin oluşturulduğu bağlam, hem zaman hem de şahıs arasındaki ilişkiyi kurma ve arasındaki irtibatı anlama bakımından önem arz etmektedir. Şahıs ise metinle olan ilişkisi açısından kendi öznelliğini katması açısından dikkate değer bir unsur olarak gözükmektedir. Zamanın ise tıpkı bir mesajdaki gönderici ve alıcı arasında gerçekleşen ilişkide olduğu gibi zamanın önemli bir unsur olduğunu söylemek gerekmektedir.

Tez sınırları kapsamında konuyla ilgili bir örnek bulunmaktadır ve bu örneğin tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Bir âyette bahsedilen bir zaman hakkında sahabeden farklı nakiller gelmiştir. Bu konuda örnek olarak "Birtakım kendini bilmez

---

[248] a. mlf., *a.g.e.*, 2, 218-221.

insanlar, 'Onları (müslümanları) yönelmekte oldukları kıbleden çeviren nedir?' diyecekler. De ki: 'Doğu da, Batı da Allah'ındır. Allah, dilediği kimseyi doğru yola iletir' " (el-Bakara 2/142) âyeti bağlamında kıblenin değişimi ile ilgili aktarılan rivayetlerde ne kadar süre Mescid-i Aksâ'ya doğru namaz kılındığı konusundaki tartışmalar verilebilir. Bu konuda dört farklı süre olduğu söylenmiştir:

1. İbn Abbas'tan ve Bera b. Azib'ten yapılan bir nakle göre bu süre, 17 aydır,

2. Bera b. Azib'ten yapılan diğer bir nakle göre ise, bu süre 16 aydır,

3. Enes b. Mâlik'ten yapılan rivayete göre de, bu süre 9-10 aydır,

4. Muaz b. Cebel'den gelen bir diğer rivayete göre ise, 13 ay boyunca Mescid-i Aksâ'ya yönelerek namaz kılınmış, daha sonra kıble Mescid-i Haram olarak tayin edilmiştir.[249]

Bu rivayetler şu soruyu beraberinde getirmektedir: Verilen süreler arasındaki fark birkaç ay olsa da; zaman ve zemin birlikteliği bulunan sahabenin birbirinden bu kadar farklı bu rivayetlerde bulunması neye dayanmaktadır?

Bilindiği gibi devlet otoritesinin ve idari özgürlüğün sağlandığı Medine'de yaşam, Müslümanlar adına daha da kolaylaşmış, inen sûre ve âyetler inzalin ardından vahiy kâtiplerine yazdırıldığı ve Hz. Peygamber tarafından mescitte okunduğu için sahabe tarafından hemen öğrenilmeye başlanmıştı. Ayrıca, Medine döneminde inen süreler, zaman bakımından ve olayların tarihi seyri açısından Mekke dönemine göre daha net olarak bilinmektedir. Buna göre; âyetlerin ne zaman ve kim hakkında indiği daha kesin olarak vakıf olunmaktadır. O halde denilebilir ki, Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişi ve kıb-

---

[249] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 827-829.

le değişimi hakkındaki bu rivayetlerin farklılığı, sûrenin hangi ayda indiğinin tahminen ifade edilmesindendir. Yani, Bakara sûresi Medine dönemi boyunca nazil olan sûrelerden biridir. İşte bu süreç, sahabeyi, farklı rivayetler nakletmeye itmiş olabilir. Fakat yine de, Medine'de büyük yankı bulan ve Yahudiler'in eleştirisine sebep olan; bir mescitte iki farklı kıbleye yönelerek namaz kılınması gibi bir hadisenin vuku bulduğu tarihin tam olarak bilinmemesi şaşırtıcıdır. Ama yine de buradaki ihtilafları tenevvü kapsamında değerlendirmenin daha doğru olduğu söylenebilir.

3.Nasih-Mensuh

Nesh, sözlük anlamıyla "bir şeyin izale edilip giderilmesi, yok edilmesi" ya da "tebdil ederek bir şeyi başka bir şeye çevirme" anlamlarında kullanılmıştır.[250] Terim olarak ise nesh, "bir nassın hükmünü daha sonra gelen başka bir nass ile kaldırmak"[251] veyahut "mukaddes bir metnin ilgası" manasında kullanılır.[252] Bazılarına göre nesh aslında, Allah'a göre nihai yani son olarak verilen hükmün açıklanması; kullara göre ise, hükmün son halinin tamamen ortadan kalkmasını ifade etmektedir. Ancak, birinci hükmün sona ereceği vakit bildirilmediğinden, ikinci hükmün gelişinde, kulların ilmi bunu tağyir, bir önceki hükmün değiştirilmesi olarak görmektedir.[253]

Bazı âlimler, neshin tarihi süreci hakkında bir kısım Kur'an âyetlerinin nesh edilmesi düşüncesinin ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekteolduğunu ifade etmektedir. Fakat bu âlimler,

---

[250] Suyûtî, *el-İtkân, 3,* 66-67; Zürkânî, Kur'ân İlimleri, 2, 247-248.
[251] Bu tanım aynı zamanda Fıkıh usulündeki neshin de tanımıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Zekiyüddin Şaban, *Usûlü'l Fıkh*, çev. İbrahim Kafi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 424.
[252] Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü,* 122; Suat Yıldırım, *Ana Hatlarıyla Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine* Giriş (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 98; Ragıp el-İsfehâni, *Mukaddemetü Cami'i't-Tefsir,* 94.
[253] Yıldırım, *Ana Hatlarıyla Kur'an-ı Kerim*, 99.

yaklaşık bir tarih olarak; neshin, hicri birinci yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan bir teori olduğunun tahmin edilebileceğini söylemektedirler. Nesh teorisinin ortaya çıkma sebebi olarak ise, anlam yönünden birbiriyle çelişir gibi görünen ve klasik literatürde "müşkilü'l-Kur'an" olarak ifadesini bulan naslar arasındaki zanna dayalı ihtilaflar için bir çıkış yolu olması gösterilebilir. Zira müfessir ve fakihler, anlam itibariyle çelişkili gibi görünen âyetleri anlam yönünden bağdaştıramayınca nesh teorisini ortaya atmışlar, ihtilafları bu şekilde çözümlemeye çalışmışlardır.[254]

Ulaşılabilen netice itibariyle, nasih-mensuh konusundaki ihtilafların tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü bir âyetin mensuh olması onu yürürlükten kaldırmakta iken âyetin mensuh olmadığının söylenmesi onun hükmünü geçerli kılmaktadır.

Nesh konusunda ortaya çıkan müşkili çözmek için bazıları, mücmelin beyanını yahut âmmın tahsisini nesh şeklinde tasavvur etmiştir. Mesela "Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: 'Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zahiri) yararlar vardır' "(el-Bakara 2/219) âyeti içkinin yasaklanması konusunda ilk olarak inmiş, daha sonrasında ise şöyle buyrulmuştur: "Ey iman edenler! (Aklı örten) içki, kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz" (el-Mâide 5/90) bu âyet, bir önceki âyette kapalı olan kısmı beyan etmekte, buna göre neyin kast edildiğini belirtmektedir. Dolayısıyla içkinin zararları faydasından fazla olduğu için, akıl bütünüyle ondan uzak durmayı gerektirir. Nitekim bu gerçek bir sonraki âyetle teyit edilmiş[255]ve şöyle buyrulmuştur: "Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Ar-

---

[254] Hasan Ahmed, "Nesh Teorisi", çev. Mehmet Paçacı, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 1/3 (1987): 107.
[255] Ragıp el-İsfehâni, *Mukaddimetü Cami'i't-Tefsir*, 95.

tık vazgeçiyor musunuz?" (el-Mâide 5/91). Böylece kısaca ifade edilen bir husus daha sonra gelen âyet ile net bir şekilde ortaya koyulmaktadır.

Nasih ve mensuh konusunda sahabeye isnat edilen en meşhur örnekler, kıblenin değişimi ve oruç âyetine yönelik rivayetlerdir. Ancak, aktarılan bu görüşlerde bazen umum-husus durumunun göz ardı edildiği; bazen de aynı âyetin bir önceki cümlesinin hükmünü kaldırdığı görülmektedir.[256]

Konuyla ilgili olarak "Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter" (el-Bakara 2/284) âyeti zikredilebilir. Bu âyetle ilgili olarak tefsirlerde umum-husus konusunda tartışmalar yapılmış, bazıları bu âyetin bağlam itibariyle şahitlik ko-

---

[256] Örneğin; oruçla ilgili olan "Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir" (el-Bakara 2/184) ayeti, hem kıraat hem de nesih konusunda verilebilecek bir örnektir. Bu konuda Sahabeden üç görüş nakledilmiştir:

1-Ayet mensuhtur, ayetin sonraki kısmı inmeden önce ayetin ilk kısmı ile amel eden mukim kimseler, isterseler oruç tutuyor isterseler fakirlere yemek yedirerek oruç tutmuyorlardı. Bu görüşün sahibi; Muaz b. Cebel, Amr b. Mürre, Alkame, İbrâhim en-Nehaî, İkrime-Hasan Basri, Ameş, İbn Ömer, Şa`bi, İbn Ebî Leyla, İbn Şihab, İbn Abbas, Seleme b. Ekva, Ubeyde, Dahhâk'tır.

2-Bu hüküm sadece oruç tutmaya güç yetiremeyen yaşlılar içindir; dolayısıyla ayet, onların fidye vermelerine ruhsat getirme amacıyla inmiş, sonra da neshedilmiştir. Oruç tutmaya aciz olan kimse hariç oruç herkes için gereklidir. Fakat aciz olan kişiler için neshedilmeden önceki hüküm geçerlidir. Bu görüş sahipleri; İbn Abbas, İkrime, Katade, REbî' b. Enes, Süddî ve Said b. Müsyyeb'tir.

3-"يُطَوَّقُونَ" şeklinde okuyup ayetin neshedilmediğini hükmün yaşlı ve hastalar için olduğunu söyleyen Sahabe de vardır; Hz. Aişe, Hz. Ali İbn Abbas, İkrime, Sâid b. Cübeyr, Mücâhid, Ata, Ubeydullah b. Zeyd, Tavus ve Dahhâk. Ayrıntılı bilgi, konu hakkındaki rivayetler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 730-735; II, 94-107.

nusunda yapılan gizlemeyi ifade ettiğini, bazıları da genel anlamda kalplerde gizlenen her şeyi kapsadığını belirtmişlerdir.[257] Özellikle âyeti mutlak anlamda kabul eden görüş sahipleri; bu âyetin hükmü konusunda mustarip olan sahabenin Hz. Peygamber'e bu durumdan bahsedince, sonra gelen "Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar" (el-Bakara 2/286) âyetiyle bu âyetin neshedildiğini söylemişlerdir.

Böylece bu rivayette Allah'ın bu âyetin hükmünü ilga ederek sorumluluk konusunda Müslümanlara müsamahakâr davranmış olduğu ifade edilmektedir.

Şahitliği gizleme olarak anlayanlar, kendi aralarında iki gruba ayrılmaktadır. Şöyle ki; bazıları âyetin nesh edilmediğini, fakat Allah'ın müminlere karşı mağfiret edeceğini, ehli kitaba ve münafıklara karşı ise titiz davranarak onları hem aleni davranışlarından hem de gizli düşüncelerinden sorumlu tutacağını söylemektedirler. Bu görüş, İbn Abbas'tan ikinci görüş olarak nakledilirken, Kays b. Hazım da bu görüşte olan sahabedendir.

İkinci grup olarak, müminlerin annesi Hz. Aişe'den nakledilen bir habere göre de bu âyet, mümin-kâfir tüm insanları içermektedir. Buna göre, müminlerin durumu, Hz. Peygamber'in açıklamalarından hareketle, başa gelen hastalık, bela ve musibetlerle temizlenecebilecektir. Böylece mümin kimseler, cezaya mahkum olmayacak, dünyadaki çeşitli hastalık ve belalarla cezalarını çekeceklerdir. İmam Taberî de, âyetin muhkem olduğu görüşünü benimseyerek; hükümler ancak birbirini nefyederse neshin söz konusu olabileceğini, fakat burada herhangi bir çelişki durumu olmadığını dile getirerek neshin bu âyet için sözkonusu olamayacağını söylemektedir.[258]

---

[257] Taberî, *Câmiu'l-beyân, 3,* 56-57.
[258] a. mlf., *a.g.e.,* 3, 60-65.

Nesh, iki Kur'an âyetinin birbirini nakzetmesi nedeniyle sonraki hükmün önceki hükmü kaldırmasını ifade ederken; aynı zamanda âyetlerin kendi aralarında bir ihtilafın söz konusu olduğu düşüncesini gündeme getirmektedir. Dolayısıyla müfessirlerin ve sahabenin bir âyet hakkında neshten söz ederken, bir başka sahabenin diğerine muhalefet ederek âyetleri cem etmesi tezat ihtilafına delil teşkil etmektedir. Zira bir âyetin aynı anda hem yürürlükte olması hem de tamamen ortadan kaldırılıp ilga edilmesi bir araya getirilmesi mümkün olmayan bir durumdur. Dolayısıyla nesh ile ilgili ortaya çıkan ihtilafın tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkün değildir.

4. İ`rabu'l-Kur'an

Sözlük anlamı itibariyle, "i`rab" kelimesi, "bir şeyin hakikatini ortaya çıkarmak, açıklamak" anlamlarına gelmektedir. Kur'an ilimlerinde Arapça dil ve kaideleri ile ilgili konuları ifade etmek için kullanılan "İ`rabu'l-Kur'an", terim olarak "Arap dilinin söz dizimini (nahiv / sentaks) incelemek" demektir.[259] Bu anlamda Kur'an için kullanıldığında, Kur'an'ı hem kelime hem terkip olarak araştırıp incelemeyi, gizli kalan yerlerini ortaya çıkarmayı ifade etmektedir.[260]

Kur'an'ın yazımından, harekelenmesine ve gramerin kurallarına kadar çeşitli konuları içine alan"İ`rabu'l-Kur'an" ilminde, Taberî tefsirinde yalnızca üç başlık tespit edilebildi. Bunlar; zamirin mercii, hazf ve atıf konularıdır.

4.1. Zamirin Mercii

Arapça dil-gramer yapısında her zamirin bir mercii vardır. Buna göre zamir, bazen fiilin bizzat kendisine bazen de manaya dönebi-

---

[259] Abdülhamit Birışık, "İ`rabu'l-Kur'an", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 376.
[260] Suyûtî, *el-İtkan,* 2, 309.

lir. Zamirler bazı durumlarda bir şeyin lafzına işaret eder ve bununla cins isimler kastedilir. Bazı durumlarda ise zamir, cümlede zikredilen iki şeyden birine döner. Ancak, zamirde esas olan, kendisine en yakın kelimeye bağlanmasıdır. Yine zamirle ilgili önemli noktalardan biri de, anlamın dağılmasından ve belirsizliğinden sakınmak için zamirin merciine uygun olarak atfedilmesi gerektiğidir.[261]

Zamirin mercii denildiğinde akla gelen ilk şey ise, gaib zamirin durumudur. Dolayısıyla, gaib zamirin kendisinden önce geçen hangi isme yönlendirilmesi gerektiği önemlidir.[262]

Kur'an'da yer alan zamirlerin merciindeki görüş farklılıkları, ihtilafın ortaya çıkma sebeplerinden bir tanesidir. Konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalarda, zamirin mercii ile ilgili ihtilafların tenevvü kapsamında değerlendirildiği görülmektedir.[263] Fakat tespit edilebildiği kadarıyla Taberî tefsirinde es-seb`u't-tıvâl bağlamında bir örnek aktarılacaktır. Aynı zamanda bu örnek, ahkâma taalluk etmektedir. Hüküm konusunda farklı sonuçlar doğurması nedeniyle de, bunu tezat ihtilafı kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Yemin keffareti olarak bilinen " لاَ يُؤَاخِذُكُمُ اللّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا عَقَّدتُّمُ الأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ"[264] âyetinde geçen "فَكَفَّارَتُهُ" lafzında, zamirin mer-

---

[261] a. mlf., *a.g.e., 2,* 324.
[262] Suyuti, *Hem'ul-Hevâmi fi Şerhi Cem'il-Cevâmi,* nşr. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1, 226-227; İsmail Aydın, *Kur'an Mübhemleri Olarak Zamirler* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012), 43.
[263] Sâlih Nâsır, "Min Esbâbi ihtilâfi'l-müfessirîn el-müteallikati bi-merci'il zamîr", *Dâru'l-manzûme Dergisi* 34 (2007), 262.
[264] el-Mâide 5/89; ayetin meali şu şekildedir: "Allah, boş bulunarak ettiğiniz yeminlerle sizi sorumlu tutmaz. Ama bile bile yaptığınız yeminlerle sizi sorumlu tutar. Bu durumda yeminin keffareti, ailenize yedirdiğinizin orta hâllisinden on yoksulu doyurmak yahut onları giydirmek ya da bir köle azat etmektir."

cii ile ilgili ihtilaf vuku bulmuştur. Bu görüşler şu şekilde sıralanabilir:

1. "كفارته" zamiri "بما" ya aittir. Lağv yemini için kefaret yoktur. Hz. Aişe, Hasan-ı Basrî, İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Abdullah b. Ebû Talha (ö. 84/703), Süddî'dir (ö. 127/745). Taberî bu görüşü benimsemiştir.
2. Bir diğer görüşe göre "كفارته" kelimesinde geçen zamir, "للغو" kelimesine dönmektedir. Bu durumda kefaret gereklidir ve kefaret verildikten sonra sorumluluk kalkmaktadır. Bu görüşün temsilcileri ise İbn Abbas, Sâid b. Cübeyr, İbrahim en-Nehaî ve Dahhâk'tır.[265]

Taberî'ye göre burada tahsislik bildiren herhangi bir karine yoktur. Boş yere yapılan yeminlerde ukubat söz konusu değildir. Buna dair ne nakledilen bir haber ne de herhangi bir akli delil vardır.[266] Zamirin merciine göre iki zıt hüküm çıkmaktadır ve iki görüşün de telifi mümkün değildir. Bu nedenle ortaya çıkan ihtilafın tezat ihtilafı olduğunu söylemek mümkündür.

4.2. Hazf

Hazf, Arap edebiyatının önemli bir terimi olan icazın çeşitlerinden biri olarak; cümlede anlatımı daha beliğ bir hale getirmek için çeşitli yollarla ve şartlar çerçevesinde yapılan bir belagat yöntemidir.[267] Hazf, bir sözü en kısa şekilde karşı tarafa anlatma amacı taşımaktadır. Konuşan kimsenin muhatabı ise, bağlam çerçevesinde söylenen cümleden hazf edilen unsuru anlamaktadır.

Karîneye dayalı hazifli kullanımlar, ifadeye pek çok fayda sağlamaktadır. Bunların başında ibareyi gereksiz uzatmalardan kurtar-

---

[265] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 645-647.
[266] Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 4, 647.
[267] Suyûtî, *el-İtkân, 3,*190-191.

ması, lafza yansımayan ibâre dışında kalmış unsurun (mahzûf) yorumunu muhataba havale etmek suretiyle his ve aklı harekete geçirmesi gibi hususlar sayılabilir. Hazifli anlatımlar genellikle edebi nitelikte olduğundan, sözün bağlam ve konteksine göre değişen çeşitli edebi anlam ve yorumlar taşırlar. Bu anlamları ortaya çıkarabilmek ise, kişinin edebi zevkine ve ilmi bilgisine bağlıdır.[268]

Es-seb`u't-tıvâl kapsamında tespit edilebildiği kadarıyla sahabe ihtilafına örnek olarak tek bir âyet bulunmaktadır. Bu konuda meydana gelen ihtilafın tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkündür. Konuya dair aşağıdaki âyet örnek olarak verilebilir:

> "Senden kadınlar hakkında açıklama istiyorlar. De ki: 'Onlara ait hükmü, Allah ve kitapta size okunan âyetler açıklıyor; onlar için yazılanı kendilerine vermediğiniz, nikâhlamak da istemediğiniz yetim kadınlar hakkında, çaresiz çocuklar hakkında, yetimlere âdil davranmanız hususunda size okunup duran âyetler (açıklıyor). İyilik olarak ne yaparsanız şüphesiz Allah onu eksiksiz bilmektedir.'" (en-Nisâ 4/127).

Âyette geçen "وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ" ifadesindeki "رغب" fiili hem "في" harfi ceriyle hem de "عن" harfi ceriyle kullanılmaktadır. Birincisine göre anlam olumlu manayı (istemek), ikincisine göre ise, olumsuz manayı (istememek) ifade etmektedir. Buna göre âyette bu harfi cerlerden birinin hazfi söz konusu olmaktadır.

Hz. Aişe'ye göre bu âyette hazfedilen "عن" harfi ceridir. O zaman mana "Nikâhlamayı istemediğiniz öksüz kızlar ve zavallı çocuk-

---

[268] Halil İbrahim Kaçar, "Türkçe Meallerin Eksiltili Kullanımlar (Hazif Üslûbu) Açısından Değerlendirilmesi". *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 30 (2006), 170.

lar…" şeklinde olmaktadır. Hz. Aişe'den bu konuda nüzul sebebi olarak şöyle bir rivayet de nakledilmektedir:

> "Burada kastedilen şöyle bir adamdır ki yanında yetim kız bulunur, kendisi o kızın işlerini göre velisi ve kızın mirasçısıdır. Kız bu adamı, malına hatta hurmalığına mirasçı etmiştir. Adam o kızı nikâhlamak istemez fakat başka biriyle de evlendırmek istemez. Çünkü o kızla evlenecek olan kişi, velisi olan adamın malına ortak olacaktır. Bundan dolayı kızı evlenmekten meneder dururdu. İşte bu âyet bu sebeple indi.[269]

İbn Abbas'a göre ise; burada hazfedilen "في" harfi ceridir. Manası da "Nikâhlamayı istediğiniz öksüz kızlar ve zavallı çocuklar…" şeklinde olmaktadır. İbn Abbas bu yorumu tercih ederken şu rivayeti zikretmektedir:

> "Cahiliye devrinde; birinin yanında yetim kız bulunduğunda onun üzerine elbisesini atardı. O böyle yaptığında ise, artık hiç kimse ebediyen o kızla evlenemezdi. Yetim kız, güzel olur ve o kişi de onu severse onunla evlenir ve böylece malına sahip olurdu. Yetim kız çirkin ise; ölünceye kadar diğer erkeklerden onu meneder ve öldüğünde de onun vârisi olurdu. İşte Allah Teâla, söz konusu âyetle, bunu haram kılarak insanları bundan menetti."[270]

İki tefsir arasında haziften kaynaklanan farklı bir anlam verme durumu söz konusu olsa da âyetin amacı, Cahiliye devrinde yetim kızlara yapılan haksız muameleye işaret etmek ve bunu yasaklamaktır.[271] Dolayısıyla anlam konusunda yapılan bu ihtilaf herhangi bir hüküm farklılığına götürmediği ve iki farklı anlamlandırma veya mü-

---

[269] Suyûtî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 197.
[270] Taberî, *Câmiu'l-beyân, 4,* 188-190.
[271] Süslü, "Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları", 68.

semmaya tekabül etmediği için bu durum, tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmelidir.

4.3. Atıf

Atıf, Arap dili ve belagatinde anlatımda ıtnab yapmak için kullanılan bir sanatı ifade etmektedir. Atf-ı beyan, izah bakımından aynı sıfat gibidir. Bazen iki müteradif kelimeden biri diğerine, bazen hususi mana umumi manaya, bazen de umumi mana hususi manaya atfedilerek ıtnab yapılır.[272]

Es-seb`u't-tıvâl içerisinde tespit edilebildiği kadarıyla konuya örneklik teşkil eden bir âyet bulunmaktadır. Bu âyetin tezat ihtilafı bağlamında değerlendirilmesi de mümkündür.

> "O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir ki onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihtir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar." (Âl-i İmrân 3/7).

Kur'an'a farklı anlamlar yüklemek aslında sahabeden itibaren, biraz da kişinin bakış açısına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde bu âyette de kelimenin yeni bir cümle başlangıcı mı yoksa öncesine bağlı bir atıf mı olduğu, kişilerin kendi bilgi anlayışları çerçevesinde gelişmiştir.

Âyete dair edinilen bilgiler çerçevesinde "rasihun" kelimesini önceki cümleden, yani "müteşabih âyetlerin te'vilini bilenlerden" farklı olarak yeni bir cümle başlangıcı olarak kabul eden ve buna

---

[272] Suyuti, *el-İtkan*, 3, 238-239.

göre âyete "İlimde derinleşmiş olanlar, Hz. Aişe, Urve b. Zübeyr'den nakille Hişam b. Urve, Ebû Nehîk el-Esedî, Ömer b Abdülaziz'dir. Buna göre âyete, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler" şeklinde anlam verilmiş olmaktadır.

"Rasihun" kelimesini isti'naf değil de önceki cümleye bağlı bir atıf olarak kabul edenler ise, İbn Abbas, Mücâhid ve Muhammed b. Ca`fer b. ez-Zübeyr'dir. Buna göre anlam, "…Oysa onun te'vilini ancak Allah ve ilimde derinleşmiş olanlar bilir…" şeklinde olmaktadır.

Taberî ise, "rasihun" kelimesini isti'naf kabul etmektedir. Ona göre burada kastedilen müteşabih; kıyamet saati, Hz. Muhammed ve ümmetinin ecelinin süresi gibi yalnızca Allah'ın bilebileceği konular olmaktadır.[273]

Nakledilen görüşler incelendiğinde İbn Abbas'ın önce kendisiyle sonra da Hz. Aişe ile çelişmektiği görülmektedir.[274] İbn Abbas'a göre Kur'an tefsiri, daha önce zikredildiği üzere yalnızca Allah'ın bildiği, âlimlerin bildiği, Arap dilini bilen herkesin bilebileceği tefsir şeklinde üçe ayrılmaktadır.[275] Bu durumda te'vilin öncüsü, şiirle itişhadın temsilcisi olan bir kimsenin birinci görüşü değil; ikinci görüşü benimsemesi daha makul gözükmektedir. Talebesi Mücâhid'in de aynı görüşü paylaşması bu düşünceyi desteklemektedir. Bu açıklamalar geçerli kabul edildiğinde; Hz. Aişe ve İbn Abbas'ın âyet hakkındaki ihtilafı hangi kapsamda değerlendirmek gerekmektedir? Atıf veya isti'naf olması manayı değiştirmekte, Kur'an'a dair yaklaşımları etkilemektedir. Bu durumda ortaya çıkan bu ihtilafı tezat ihtilafı olarak değerlendirmek mümkün gibi gözükmektedir. Fakat burada müteşabih kelimesine verilecek anlam etkin rol oynamaktadır. Şayet

---

[273] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3, 106-108.

[274] Tefsiri Tahkik eden kimsenin sened tenkidine dair verdiği bilgiye göre birinci rivayet sahih, ikinci rivayet hasen düzeyindedır. Bilgi için bk. :a. mlf., *a.g.e.*, 3, 106-107.

[275] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 91.

müteşabih, gaybi konulara hasredilirse bunun yalnızca Allah tarafından bilineceğine iman etmek gerekmektedir. Fakat "Kur'an'ın hepsi müteşabihtir" (ez-Zümer 39/ 23) âyeti gereğince bütün âyetler iman konusu olursa bütün âyetler hakkında yapılan yorumlar müteşabihi bilme konusundaki te'viller olmaktadır.

Sonuç olarak; bu farklı rivayetler, âyetin iki farklı manada tefsir edilmesine neden olmasından ötürü buradaki tefsirlerin tezat ihtilafı olduğu söylenebilir.

5. Müteşabihu'l-Kur'an

Sözlük anlamı itibariyle birbirine benzeyen iki şey anlamına gelen "teşabüh" kelimesinden türeyen "müteşabih"sözcüğü, ism-i fail bir kelimedir.[276] Terim olarak, "mâna yönünden birden fazla ihtimal taşıdığından anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya söz" anlamına gelmektedir.[277] Bu manada bazıları müteşabihi üçe ayırmıştır: Birincisi; kelime ve cümlenin anlaşılmaması gibi konulardaki lafza yönelik müteşabih. İkincisi; Kıyamet bilgisi, Allah'ın sıfatları gibi kapalı kalan manaya yönelik müteşabih. Üçüncüsü ise; Kur'an'da bahsedilen bir ayetin cahiliyedeki karşılığını bilmeme ve ihtisar bir şekilde anlatılmış bir ifadenin anlaşılmaması gibi hem mana hem de lafza yönelik müteşabih.[278] Bu anlamda, garibu'l-Kur'ân, müşterek lafızlar, hurûf-ı mukattaa gibi konular bu başlık altında incelenmiştir.[279]

Taberî tefsirinde ulaşılabilen sahabe rivayetlerinden elde edilen verilere göre bu başlık altında yukarıda sayılan üç başlık incelenecektir.

---

[276] İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 36, 411.
[277] Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşabih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 204.
[278] Zürkânî, *Kur'ân İlimleri,* 2, 399-402.
[279] Geniş bilgi için bk. Zürkânî, *Kur'ân İlimleri, a.g.e.*, 2, 403; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 129-133; Demirci, Tefsir Usûlü, 161-162.

5.1. Garibu'l-Kur'ân

Nüzul sonrası dönemlerde en çok ihtiyaç hissedilen konulardan birisi de; Kur'an'da'ki bazı kelimelerin tam olarak neyi ifade ettiğinin belirlenmesi olmuştur. Kur'an'a dair eğitim öğretim faaliyetleri sürdüren sahabe, özellikle yeni Müslüman olmuş bölgelerde ya da sahabe çocuklarına ve torunlarına Kur'an'ı tefsir ettiklerinde kelimeyi izah etme yoluna gitmişlerdir. Daha sonraları ise, bu konuda "Garîbu'l-Kur'an" literatürü oluşmuştur.[280]

Bilindiği üzere, kelimelere dair izahlar, Arap dili bilgisi çerçevesinde şekillenmektedir. Fakat bazı kelime izahları sadece dil ve şiir kaynaklı değil; sünnet ve uygulama kaynaklı olarak da izah edilmeye muhtaçtırlar.

Konuya dair birçok örnek bulunmakla birlikte burada bir tanesi zikredilecektir. İlk olarak üzerinde pek çok görüşün olduğu, birçok hadisin nakledildiği, hatta farklı okunuşlarının tefsir olduğu ileri sürülmüş olan "Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a gönülden boyun eğerek namaza durun" âyetinde geçen "Salâti'l-vustâ" (الصَّلَاةِ الْوُسْطَى) (el-Bakara 2/238) kavramının neyi ya da neleri ifade ettiği hakkındaki görüşler aktarılacaktır.

Taberî tefsirinde "Salâti'l-vustâ" terkibine yönelik olarak beş görüşten bahsedilmektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. İkindi namazıdır. Bu görüşte olanlar; Hz. Ali, Hz. Aişe, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Ebû Hureyre ve Ebû Said el Hudri'dir.

2. Öğle namazıdır. Bu görüşte olanlar; İbn Ömer ve Zeyd b. Sabit'tir.

3. Akşam namazıdır. Bu görüş Kubeyza b. Zi'b'ten gelmektedir.

---

[280] Suyûtî*, el-İtkân*, 2, 3.

4. Sabah namazıdır. Bu görüşte olanlar; İbn Abbas, Ebû Musa el-Eş'ari ve Câbir b Abdullah bu görüş taraftarlarıdır.

5. Beş vakitten biridir ve bu namazın hangi vakti ifade ettiği bilinemez. Bu görüş de İbn Ömer'e dayandırılmaktadır.[281]

Bu görüşler kısaca değerlendirecek olunursa; birinci görüş olarak nakledilen "ikindi" namazı, en yaygın ve kabul gören görüşlerden bir tanesidir. Hatta Hz. Aişe'nin mushaf yazdırırken, kâtibe bu âyete "asr" lafzını eklemesini söylediği rivayet edilmektedir. Öğle namazı diyenlerin, günün her iki tarafında iki vakit olması ve günün ortasında öğle vaktinin olması sebebiyle bu görüşü benimsedikleri söylenebilir. Sabah ve akşam namazı görüşleri ise, yine benzer sebeplerle tercih edilmiştir, denilebilir.

Görüldüğü üzere birbirinden farklı birçok görüşün ortaya konulmuş olması, Hz. Peygamber'den gelen net bir açıklama ile değil de; her sahabenin kendi re'yine dayanarak tefsir yapmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki İbn Ömer, yukarıda belirtildiği gibi bunun bilinemeyeceği görüşüne kanaat getirmiştir. Tâbiîn halkasının önde gelen âlimlerinden Saîd b. Müseyyeb ise, bu tartışmalar hakkında "Hz. Peygamber'in ashabı bu konuda ihtilaf içerisindeydiler" diyerek durumu bir anlamda ortaya koymaktadır.[282] Taberî de; Allah'ın beş vakit namazı farz kıldığını, Hz. Peygamber'in hiçbir namazı muhafaza etme konusunda tahsiste bulunarak teşvik etmeyeceğini dolayısıyla kastın tüm namazlar olduğu görüşünü tercih etmektedir.[283]

Şayet söz konusu bu durum, tezat ihtilafı kapsamına girer mi? şeklinde bir soru yöneltilecek olursa bu soruya olumlu cevap vermek mümkündür. Zira zaman bakımından her bir namaz bir günün bütünü içerisinde yer alan, bir günü birleştiren farklı zaman aralıkları

---

[281] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2, 659-680.
[282] a. mlf., *Câmiu'l-beyân*, 2, 679.
[283] a. mlf., *a.g.e.*, 2, 68-681.

olsa da, her bir vakit namazı, birbirinin yerine geçmeyen, süreleri ayrılmış, her vaktin kendine ait özellikleri olan zaman dilimlerini ifade etmektedir. Bu durumda müsemmanın aynı olmadığı görülmektedir. Bunu tenevvü çerçevesinde ele almak ve âyetin kapsamına hepsi dâhildir demek Kur'an'ın aynı anda birçok farklı manaya işaret eden bir kitap, Allah'ın aynı anda muhatabına birbirinden farklı anlamlarla hitap ettiği anlamına gelecektir. Fakat mantıken bunun doğru olduğu söylenemez. Sonuç olarak "salâti'l-vustâ" ile ilgili tartışmaların tezat ihtilafı kapsamında olduğu söylenebilir.

5.2. Müşterek Lafız

Bir kelimenin aynı anda birçok anlamı barındırmasına müşterek lafız denilmektedir. Bu çok anlamlılık lafızda kapalılık olmasından dolayı müteşabih olarak görülmektedir.[284] Lafızda müştereklik (çok anlamlılık) iki kelimenin harflerinin tertibi, sayısı ve harekeleri bakımından aynı, anlam bakımından farklı olmalarıyla ortaya çıkar.[285] Bu durum, Arapçanın bizzat kendinden kaynaklanan bir durumdur. İşte Kur'an'da da, bazı lafızlar lügat itibariyle birden fazla manaya gelebilmektedir.

Bu konudaki ihtilaf, müfessirlerden birinin lafzın bir anlamını, ötekinin diğer anlamını dikkate alarak tefsir etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Müfessirler, bu kapsamdaki ihtilafları dilin yapısında var olan bir özellik şeklinde değerlendirerek; tezat olarak algılamayıp; bilakis zenginlik olarak görmüşlerdir.[286] Mesela "عسعس" (et-Tekvir 81/17) kelimesinin hem gece, hem de gündüz anlamını ifade etmesi; Kur'an'dan aynı anda birbirine zıt pek çok anlamın çıkarılabileceğine delalet olarak düşünülmüştür. İşte burada "Allah Teâla bu kelime ile

---

284 Zürkânî, *Kur'ân İlimleri,* 2, 399, 403; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 130; Demirci, *Tefsir Usûlü,* 162.

285 Isfehânî, *Mukaddimetü Câmi'i't-Tefsîr,* 38.

286 Konuyla ilgili tartışmalar için bk. İhtilaf İle İlgi Diğer Kavramlar: Tezat.

neyi murad etmektedir?" sorusuna âlimlerin farklı anlamlar vermesi, ihtilafı ortaya çıkartmaktadır.[287] Çünkü "عسعس" kelimesinde ortaya çıktığı gibi; gece varken gündüz, gündüz olduğunda gece durumu söz konusu olmaz. Zıtlıklarla kaim olan dünya düzeninde, bunun tenevvü ihtilafı olduğunu söylemek ise, dil eleştirilerine yapılan politik bir cevap niteliğindedir.[288]

İncelenen sûrelerde konuya dair tek bir örnek bulunmaktadır. Bu ihtilafın ise, tezat ihtilafına örneklik teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Müşterek lafız konusundaki en önemli ve meşhur örnek; boşama durumunda kadınların iddetini belirleyen "ثَلاَثَةَ قُرُوَءٍ" (el-Bakara 2/228) lafzıdır. Bu âyette meydana gelen ihtilaf iki farklı mezhep anlayışına kaynaklık etmiştir. Arap dilinin müşterek kelimelerinden olan "kurû" (قُرُوَءٍ) kelimesi sözlük anlamı itibariyle hem "hayız" hem de "temizlik" anlamını aynı anda içerisinde barındıran bir sözcüktür. Nitekim sahabeden Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve Ebû Musa el-Eş'arî bu kelimenin hayızı ifade ettiğini söylemişlerdir. Hz. Aişe, İbn Ömer, Zeyd b. Sabit ve Eban b. Osman bu kelimenin "temizlik" anlamında olduğunu ifade etmişlerdir.[289]

Taberî, tercihini "kurû" kelimesinin temizlik manasına geldiği yönünde belirtir. Bu kelimenin "temizlik" anlamına geldiğine delil olarak da; Hz. Peygamber'in Fatıma b. Hubeyş'e "Adet (ka`r) günlerinde namazı terk et" buyruğunu zikreder.[290] İmam Şafii (ö. 204/820)

---

[287] Taberî, *Câmiu'l-beyân, 11,* 414-416.
[288] Enbârî, Kitâbu'l-Ezdâd, 1, 1-3.
[289] Taberî, *Câmiu'l-beyân, 2,* 507-515.
[290] a. mlf., *a.g.e.*, 2, 516; Benzer görüşler ve açıklamalar için bk. Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ'ikı ğavâmidı't-tenzîl ve 'uyûni'liekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, çev. Muhammed Coşkun, Ömer Çelik, Necdet Çağıl, Adil Bebek (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1, 720.

ve mezhebinin tercihi de bu doğrultudadır. Nitekim İmam Şafii bu tercihine delil olarak, hayzın kadınların başına gelen bir şey olduğu, dolayısıyla Hz. Aişe'nin bu konuyu daha iyi bileceğini söyler.[291]

Meydana gelen bu ihtilaf, dilin kendi yapısından kaynaklanan bir ihtilaftır. Ayrıca sünnet bilgisinin de yoruma etkisi söz konusu olmuştur. Bir araya getirilmesi mümkün olmayan bu iki görüşün tam anlamıyla tezat ihtilafı olduğu görülmektedir.[292] Allah'ın aynı anda hem (hayızdan) temizlik hem de hayız halini kastetmeyip bunlardan birini kastetmiş olduğu açıktır. Sahabenin ise, vakıf oldukları dil bilgisi, gördükleri uygulama ve vahye tanıklık etmeleri neticesinde lafza iki anlam yüklemeleri sonuç bakımından iki farklı hükmün ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiştir.

5.3. Hurûf-ı Mukattaa

Hurûf-ı Mukattaa, Kur'an'daki yirmi dokuz sûrenin başında, Arap alfabesinde yer alan on dört harfin, tekli, ikili, üçlü, dörtlü ve beşli bir kompozisyon halinde on üç farklı şekilde meydana gelmesiyle oluşan harflerdir.[293] Bu harfler müteşabih kavramı çerçevesinde işlenmiş ve manasının bilinemeyeceği ifade edilmiştir.[294] Fakat ilk dönemlerden beri bu harfler hakkında gelen rivayetler, âlimlerin bu konuda kayıtsız kalmayarak görüş beyan ettiklerini göstermektedir.

Taberî tefsirinde es-seb`u't-tıvâl çerçevesinde, konuya dair nakledilen hurûf-ı mukattaa ile ilgili tartışmalar ve farklı görüşler

---

[291] Razi, *Tefsîru'l-Kebîr*, 5, 191.

[292] Ebû Muhammed Abdillah b. Muhammed b. Seyyid el-Batalyevsî, *el-İnsâf fî't-tenbîhi ala esbâbi'lletî ûcibeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn*, nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1403/1983), 37; Tayyâr, Fusûl, 65; M. Rahmi Telkenaroğlu, "İslâmi İlimlerde Birleştirici Yorum "Tenevvü İhtilafı", *Diyanet İlmi Dergi* 48/2 (2012): 53.

[293] Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü,* 134; Demirci, *Tefsir Usûlü,* 170.

[294] Suyûtî, el-*İtkân*, 3, 24; Zürkânî, *Kur'ân İlimleri*, 2,401.

sadece bir sûrede konu edilmektedir. Konuyla ilgili rivayetler tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmiştir.

Kur'an sıralamasında ilk olarak Bakara süresinin başında yer alan hurûf-ı mukattaa ile ilgili birçok görüş beyan edilmektedir. Taberî bu konuda on dört görüş vermekte; ancak bunlardan bazıları sahabeden rivayet edilmektedir.[295] Hurûf-ı mukattaa hakkındaki görüşler şu şekilde sıralanabilir:

---

[295] Tâbiîn ve sonraki dönem âlimlerine ait görüşler şu şekilde sıralanabilir:

1. Mücâhid, Katâde ve İbn Cüreyc'e göre bunlar; Furkan, Zikir gibi Kur'an'ın isimleridir.
2. Mücâhid'den gelen bir diğer rivayete göre ise bu harfler; Allah'ın kendileriyle Kur'an'ı başlattığı harflerdir.
3. Zeyd b. Eslem, , Şa`bi ve Mücâhid'e göre bunlar, sürelerin isimleridir.
4. İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Süddî ve Şa`bi'ye göre ise bunlar, İsm-i Azâm'dırlar.
5. Rebî' b. Enes'e göre bunlar, her harfin farklı bir anlam taşıdığı harflerdir. Mesela "Elif", Allah isminin; "Lam" Latif isminin; "Mim", Mecid isminin anahtarıdır. Diğer bir görüşe göre ise; "Elif" Allah'ın nimetlerini; "Lam" Allah'ın lütfunu; "Mim" de Allah'ın şerefli olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde, "Elif" Allah'ın yasasına; "Lam" otuz seneye; "Mim" de kırk seneye tekabül etmektedir.
6. Bu harflerin herbiri, birer cümleyi ifade etmektedir. Burada Taberî herhangi bir isim vermemektedir. Dolayısıyla Taberî'nin bu görüşü kabul etmediği anlaşılmaktadır.
7. Bunlar hecâ harflerdir: Bu harfler zikredilerek diğer harflere işaret edilmiştir. Yani harfler, telif edilen sözlerin aslı oldukları için, Kur'an'ın bu harflerden oluştuğunu haber vermektedirler. Buna göre Allah Teâla, Arapların konuştuğu alfabe ile Kur'an indirerek onlara meydan okumuş, böylece onları aciz bırakmıştır. Bu görüşün sahipleri Kutrub ve Ferra'dır. Konuyla ilgili olarak Kutrub'dan şöyle bir rivayet nakledilmektedir: "Onlar Kur'an'ı Kerim'i işittiklerinde kaçıp gidiyorlardı fakat "Elif, Lam, Mim" ve "Elif, Lam, Mim, Sâd" harflerini işitince, ilk önce böyle bir sözü tepki ile karşıladılar. Ancak Hz. Peygamber'e kulak vermeye başladıklarında onu işitme duyularına ve kulaklarına sağlamca yerleştirmek kastı ile onlara telif edici olarak Kur'an'ı Kerim'i okudu ve onlara karşı delilini ortaya koydu."
8. Bu harflerin bazısı Allah'ın isimlerine, bazısı da Allah'tan başka varlıkların isimlerine delâlet etmektedir. Örneğin; Dahhâk: "Elif"in, "Allah"a;

1. Bu harfler müteşabihtirler, dolayısıyla manasını yalnızca Allah Teâla bilir. Hz. Ebûbekir, Hz. Ali, Şa`bi, Ebû Salih, İbn Zeyd'e göre bu harfler, Allah'ın Kur'an'da kendine sakladığı sırlardır ve her ilahî vahiyde böyle sırlar bulunmaktadır; allah Teâla'nın bu Kitaptaki sırrı ise sûre başlarındaki harflerdir.
2. İbn Abbas ve İkrime'den gelen bir diğer rivayete göre bunlar, Allah'ın kendileriyle yemin ettiği harflerdir.
3. İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve Sâid b. Cübeyr'e göre bunlar, isim ve fiilleri ifade eden harflerdir. Örneğin; "Elif-Lam-Mim", Ben Allah'ım ben bilirim, anlamındadır.
4. İbn Mes'ûd ve Mücâhid'e göre bunlar, hecâ [296] harfleridir.[297]

Meydana gelen bu ihtilafların; âyetin muhtemel manalarından biri şeklinde bir kanaat belirtilerek tenevvü kapsamında olduğu ve dolayısıyla tezat ihtilafı olmadığı söylenmiştir.

Öncelikle burada, Kur'an'a yaklaşım farklılığı olduğu açıktır. Gelen rivayetlerde İbn Mes'ûd ve İbn Abbas gibi re'y konusunda öne çıkan iki sahabenin görüş beyan ettikleri, Kur'an hakkında söz söyleme konusunda çekimser kalan diğer sahabeden ise bir açıklama

---

"Lâm"ın, "Cibril"e; "Mîm"in de, "Muhammed"e delâlet ettiğini söylemiştir. Bu durumda; "Allah Teâla, Cebrail'in lisanı ile Kitabını Muhammed (s.a.s.)'e indirmiştir" denmiş olmaktadır.

9. Ahfeş, Zeccâc ve İbnu'l-Anbarî'ye göre bunlar, Arapların konuşmalarında kullandığı şifrelerdir. Mesela bir adam bir adama: "Hel ta?" (هل تا) der, o da: "Evet" (نعم) der ve gelir. Ancak bu ifadesiyle o kişi, "hel te'ti/هل تات"(gelir misin?) demek istemiştir fakat meramını bir iki harf ile söylemek istemiştir.

10. Müşriklerin, Mekke'de Kur'an'ı dinlemekten yüz çevirip: "Bu Kur'an'ı dinlemeyin ve o okunurken anlamsız sözler söyleyin" (Fussilet 41/26) demeleri üzerine, dikkatleri çekilip kulak kabartmaları ve sonrasında da Kur'an'ı dinlemeleri için bu harfler nazil olmuştur.

[296] Kısaca elif-ba demektir.

[297] Taberî, *Camiu'l-beyân,* 1,170-179; İbnu'l-Cevzi, *Zadü'l-Mesir,* 1, 25-26; *Razi, Tefsir-i Kebîr,* 1, 410-425; Kurtûbî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1, 395-396.

olmadığı görülmektedir. Nitekim birinci sırada zikrettiğimiz ve Taberî'nin isim vermediği; ama diğer tefsirlerde adı açıklanan Hz. Ebûbekir'in bu haflere yönelik değerlendirmesi, ikinci grup sahabeden biri olarak harflerin anlamını bilmenin yalnızca Allah'a ait olduğunu, bu harflerin birer sır anlamını taşıdığını söylemiştir.[298] Bu farklı yaklaşımlar dahi çelişkilerle dolu rivayetler üzerinden gelmektedir.[299] Ayrıca iki farklı yaklaşım tarzının olması da, bağlayıcı bir naklin olmadığını göstermektedir. Bu durumda sahabe kendi içtihadında bulunmuştur, denilebilir. Zira bireysel bilgi birikimleri ve yetkinlik seviyeleri farklı olunca ortaya çıkan görüşler de farklılaşmıştır. İbn Mes'ûd ve İbn Abbas'tan nakledilen birbirinden farklı ve birden fazla görüşler, hurûf-ı mukattaa konusunda ortak bir kanaatin olmadığını ortaya koymaktadır. Burada bir de, çeşitlilikten ziyade farklı anlamlara ve müsemmalara işaret eden görüşler de mevcuttur. Görüşlerin ittifak etmediği görüldüğü gibi bu farklılıklar arasında hiçbir ilişki de bulunmamaktadır.[300] Bu nedenle bu konu hakkındaki rivayetler tenevvü ihtilafından ziyade sadece birinin tercih edilmesini gerektiren tezat ihtilafı kapsamına girmektedir.

6. Uslûbu'l-Kur'an

Sözlük anlamı itibariyle "takip edilen yol, tarz, yöntem" gibi anlamlara gelen "uslûb" kelimesi,[301] terim olarak söz dizimi ve lafız seçiminde takip edilen yolu ifade etmektedir. Kur'an ilimleri açısından "Uslûbu'l-Kur'an" terkibi ise Kur'an'da yer alan kelimelerin ve

---

[298] Zerkeşî, Burhân, 1, 173; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 136.

[299] Tuncer Namlı, "Dil ve Vahiy Tarihine Işık Tutan Çarpıcı Sûre Başlıkları: Mukattaa Harfleri", *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 30 (2015): 86.

[300] Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 379.

[301] Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, es-Sıhâh: Tâcü'l-luga ve's-sıhâhu'l-arabiyye, nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru ilmi'l-lilmelâyîn, 1407/1987), 1, 149.

cümlelerin kendine özgü yapısını inceleyen bir ilimdir.[302] Bu anlamda Kur'an'da yer alan dilsel ve belagi özellikler bu başlık altında incelenmektedir.

Taberî tefsirinde uslûbu'l-Kur'an'a dair yalnızca iki başlık tespit edilebilmiştir. Bunlar, hakikat-mecaz ve mutlak-mukayyed konularıdır.

6.1. Hakikat-Mecaz

Arapça indirilmiş olan Kur'an-ı Kerim, bu dilde var olan belagi unsurları kullanmakla birlikte Arap şiiri ve edebiyatından farklı bir metin olarak mucizevi bir üsluba sahiptir. Nitekim bu bağlamda, inkâr eden Araplara karşı Kur'an'ın benzerinin getirilmesi konusunda pek çok yerde meydan okunmuştur.[303]

Arapların edebi literatürde en çok kullandıkları yöntemlerden biri olan; bir kelimeyi veya cümleyi mecaz anlamda kullanmanın Kur'an tarafından da kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun varlığını şu âyet üzerinde görmek mümkündür: Şöyle ki; oruçla ilgili olarak imsak vaktinin sınırlarını belirleme adına kullanılan "beyaz iplik-siyah iplik" ifadeleri, bu kavramların mecazi anlamda kullanılmış olduğunu; zira bu ifadelerle tan yerinin ağarmasının kastedildiğini görülmektedir.[304] Bu âyetin tefsirine yönelik olarak şöyle bir rivâyet

---

[302] M. Suat Mertoğlu, "Uslûbü'l-Kur'ân",Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 382.

[303] Bu meydan okumalar, Kur'an'ın tam olarak benzerini getirme, on sûresinin benzerini getirme, bir sûresinin benzerini getirme ve tek bir ayetinin benzerini getirme şeklinde gerçekleşmiştir. Ayetler için bk. el-İsrâ 17/88; el-Hûd 11/13-14; el-Yûnus 10/38; et-Tûr 52/34; el-Bakara 2/23-24.

[304] Bahsi geçen ayetin meali şu şekildedir: "Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar, size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah, (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarıncaya) kadar

aktarılmaktadır: sahabeden Adiy b. Hatim, zikredilen ifadeleri gerçek anlamına hamlederek; bir süre beyaz ve siyah iki ipliği eline alıp renklerini fark edinceye kadar oruç yasaklarını işlemeye devam etmiştir. Bir süre sonra durumdan mustarip olup bu iplikleri ayırt etmede zorlanınca durumu Hz. Peygamber'e arz etmiş, Hz. Peygamber'den kinayeli bir üslupla "Senin kafan da ne kadar genişmiş (ki geceyi ve gündüzü içine alıyor)!" şeklinde bir cevap almıştır.[305]

Yine benzer bir şekilde, hac yasaklarının zikredildiği "Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur" (el-Bakara 2/197) mealindeki âyette geçen "refes/cinsel ilişki" kelimesi de, hakikat anlamında değil mecaz anlamında kullanılmıştır.[306]

Tüm bunlara rağmen Kur'an'da mecazın varlığı tartışma konusu edilmiştir. Bazı âlimler mecazın, yalan ifade ettiğini, bu nedenle Kur'an'da olamayacağını söylemişlerdir. Davud ez-Zâhirî, Maliki âlim İbn Huveyr ve Şafii âlim İbnu'l-Kâsım bunlardandır.[307] Çoğunluğu teşkil eden âlimlere göre ise, mecaz dilin yapısı ile alakalıdır. Dildeki güzelliği ifade eder.[308] Ayrıca belagat ilmi âlimlerine göre mecaz, hakiki anlamda kullanımdan daha beliğdir. Nitekim Kur'an'daki hazf, tekid üslubu, tekrarlanan kıssalar bunun en önemli dayanaklarıdır.[309]

Terimsel ve edebi anlamda mecaz, "aralarında var olan bir ilişkiden dolayı hakikî anlamının dışında kullanılan ve aslî mananın

---

yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun. Bununla birlikte siz mescitlerde itikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye, ayetlerini insanlara böylece açıklar"; el-Bakara 2/187.

305 Taberî, *Câmiul'l-beyân, 2,* 151.

306 a. mlf., *a.g.e.*, 2, 273-280.

307 Zerkeşî, *el-Burhân*, 2, 255; Suyûtî, *İtkân, 3,* 120.

308 Suyûtî, *el-İtkan,* 630.

309 Suyûtî, *a.g.e.*, 3, 120.

kast edilmesine engel karine bulunan kelime veya cümle"yi ifade etmektedir.[310] İstiare ve temsil ise, mecazın en bilinen türlerindendir.[311]

Tespit edilebildiği kadarıyla konuyla ilgili olarak bir örneğe yer verilecektir. Bu örneğin de tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Sahabe bazı âyetlerin hakikat mi veya mecaz mı ifade ettiği hususunda ihtilaflar vaki olmuştur. Bunun en önemli örneklerinden biri Nisâ sûresinde geçen âyette "لاَمَسْتُمْ" ibaresidir.[312] İbn Abbas ve Hz. Ali'ye göre bu ibare cinsel ilişkiyi ifade etmektedir. Buna göre bir kimse nikâhı yasak olan bir kadına –ki eşi de buna dâhildir- dokunduğunda veya eşini öptüğünde abdesti bozulmaz. Burada ilginç bir ayrıntıyı eklemek konunun ihtilafı göstermesi bakımından iyi olacaktır. İbn Abbas'tan gelen rivayete göre Sâid b. Cübeyr İbn Abbas'ın yanına gelerek Mevaliden bazı kimselerin "لاَمَسْتُمْ" lafzının cima anlamında olmadığını; cima manası veren Araplardan bazılarıyla tartıştıklarını ve Mevalinin galip geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine İbn Abbas, sonuç ne olursa olsun durumun değişmeyeceğini, çünkü "lems, mess ve mübaşeret" kelimelerinin cinsel birlikteliği ifade etti-

---

310 a. mlf., *a.g.e.,* 3, 120-121.

311 Abdülkâhir Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz, Sözdizimi ve Anlambilim,* çev. Osman Güman (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 78.

312 Ayetin meali şu şekildedir: "Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de -yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanıncaya kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince ya da eşlerinizle cinsel ilişkide bulunup, su da bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa yönelip, (niyet ederek onunla) yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Şüphesiz Allah, çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır"; en-Nisâ 4/43.

ğini, Allah'ın istediği şeyi dilediği bir şeyle kinaye yaptığını söyleyerek kendi görüşünü temellendirmektedir.[313]

İbn Mes'ûd ve İbn Ömer ise "لاَمَسْتُمُ" lafzı ile kastedilenin "dokunma" ifade ettiğini söyleyerek kelimeyi hakiki anlamına hamletmektedirler. Bu anlamda kişinin eşi de dâhil olmak üzere evlenilmesi haram olanlar dışında bir kimseyle fiziksel temas abdesti bozmakta, kişinin abdestli olarak yapması gereken tüm ibadetler batıl olmaktadır.[314]

Taberî ise, "لاَمَسْتُمُ" ibaresinin, cinsel ilişki manasına geldiğini söylemekte, bu konuda da delil olarak Hz. Aişe, Hz. Zeynep ve Ümmü Seleme'den "Hz. Peygamber bazı eşlerini öper sonra da abdest almadan namaz kıldırırdı" hadisini göstermektedir.[315]

Ortaya çıkan bu ihtilaf ilk asırdan itibaren Müslümanların iki farklı mezhebi görüşü benimsemesine sebep olmuştur. Bu görüşler ise kişileri, hüküm açısından iki sonuca götürmektedir. Hanefi mezhebi İbn Mes'ûd'a dayanmasına rağmen bu konuda ona muhalefet ederek "cinsel ilişki" manasını kabul etmektedirler. Bunun karşısında Şafii mezhebi ise, tensel bir temasın ibadetlerin anahtarı olan abdesti bozduğunu kabul etmektedir. Böylece tefsiri açısından hakikat veya mecaza hamledilen bir ibarenin hüküm açısından tezat teşkil ettiği ortaya çıkmış olmaktadır.

6.2. Mutlak-Mukayyed

Mutlak, bir şeyin hiçbir sınırlama yapılmaksızın, bahsedilen bütün manalarını kapsayan genel bir ifadedir. Mukayyed ise kelimenin belirli bir kişiye, duruma veya hale has kılınmasını ifade etmek-

---

[313] Taberî, *Câmiu'l-beyân, 3,* 856-859.
[314] a. mlf., *a.g.e.,* 3, 860-862.
[315] a. mlf., *a.g.e.,* 3, 862-863.

tedir.[316] Kur'an'da bazen umum lafızla husus, husus lafızla umum kastedilebilir.[317] Umum, terim olarak tahsis edilmemiş bir lafzın kastedilen bütün anlamları kapsaması şeklinde ifade edilmiştir.[318]

Bir âyetin genel anlam ifade edip etmediği, hükmün sınırlı olup olmadığı konusunda ihtilaf olduğu gibi, âyette bahsedilen şeyin miktarı, kapsamı hakkında da farklılıklar meydana gelmiştir. Örneğin Kur'an'da Hz. Peygamber'e hitap eden âyetlerin sadece Ona has olup olmadığı konusunda ihtilaf edilmiştir. Cumhur bunların Hz. Peygamber'in şahsında tüm ümmete şamil olduğu konusunda ittifak etmiş, bazıları ise bu hükümlerin ümmeti kapsamadığını ifade etmiştir.[319]

Konuya dair Taberî tefsirinde pek çok örnek nakledilmektedir. Bu ihtilaflardan ikisi zikredilecektir. Ancak her iki ihtilafın da tenevvü ihtilafına dâhil olduğu görülmektedir.

Kur'an'da yer alan "Kolayınıza gelenden kurban kesiniz" (Bakara 2/196) âyetinde kastedilenin ne olduğunu konusunda umum-husus konusuna örneklik teşkil eden sahabe ihtilafı meydana gelmiştir. Âyette genel anlamda kurban kesilmesi emredilmişken bunun sınırlandırılmasına gidilerek âyetin anlam alanı daraltılmıştır. Bu konuda gelen rivayetler çerçevesinde İbn Abbas ve Hz. Ali'nin kesilmesi gereken hayvanın koyun olması gerektiğini söylemektedirler. Fakat İbn Ömer koyunun kurban olması hususunda rıza gösterme-

---

[316] Suyuti, *el-İtkan*, 3, 101; Demirci, *Tefsir Tarihi,* 50.
[317] Zerkeşi, *el-Burhân*, 2, 15; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 192.
[318] Suyûtî, *a.g.e.*, 3, 107; Zerkeşî, *a.g.e.*, 2, 18.
[319] Suyûtî, *a.g.e., 3,* 57. Burada şunu da belirtmek gerekir ki; Kur'an'da sadece Hz. Peygamber'e has olan hükümler de bulunmaktadır. Meselâ; teheccüd namazının farz olması ve dörtten daha fazla eşi nikâhında bulundurabilmesi gibi hususlar bu duruma örnek olarak verilebilir. Zira bu gibi ayetlerde "sadece sana has olmak üzere" ifadesi kullanılmak suretiyle, bu hususların o'na ait olduğu bildirilmiş olmaktadır. Örnek için bk. el-İsrâ 17/79; el-Ahzâb 33/50.

miştir. Bunun temelinde hac veya umrede ihsar durumunda o günkü şartlarda ve Hz. Peygamber uygulamasında “deve” kesilmesinin yaygınlığı ve değerli olması yatıyor olabilir. Nitekim İbn Ömer ve Hz. Aişe genel ifadeyi tahsis ederek kurban edilecek hayvanın bir yaşına girmemiş deve veya sığır olması gerektiğini söylemişlerdir.

İbn Abbas’tan gelen ikinci bir görüşe göre ise o, daha genel ve ayetteki ibareyi sınırlamayacak şekilde, bu hayvanın Kur’an’da bahsedilen sekiz çiftten (Sekiz çift olarak ifade edilen hayvanlar, deve, sığır, koyun ve keçidir; el-En’âm 6/143-144; ez-Zümer 39/6) biri olabileceğini belirtmiştir.[320]

Bu konuya bir diğer örnek olarak; “Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler” (en-Nisâ 4/119) âyetinde geçen “Allah’ın yarattığını değiştirme” terkibi hakkındaki görüşler verilebilir. İbn Abbas, Enes b. Mâlik, Rebî b. Enes, İkrime ve Süfyan-ı Sevrî Bu ayetin bağlamından hareketle, daha dar bir anlam olarak, bu ifadenin hayvanları hadım etmeyi kastettiğini söylemişlerdir.

İkinci bir anlam olarak İbn Mes’ûd’un, âyette kastedilenin “dövme yaptırmak” olduğunu belirtmiştir. Fakat âyetin tefsiri açısından bu yorum âyetin kapsamına girse de bağlam itibariyle âyetten bu hususun kastedilmediği söylenebilir.

Üçüncü bir yorum olarak, âyette kastedilenin genel anlamı itibariyle “Allah'ın dinini değiştirmek” olduğu söylenmiştir. Bu yorumu nakleden kimseler, İbn Abbas, İbrâhim en-Nehaî, İkrime, Mücâhid, Katâde-Hasan-ı Basrî, Kasım b. Ebî Bezze, Süddî, Dahhâk ve İbn Zeyd’dir.

---

[320] Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2, 209-214.

Taberî de bu görüşü benimsemiş; buna ek olarak da bu görüş kabul edildiğinde hem hayvanları iğdiş etmenin ve hem de dövme yaptırmanın âyetin kapsamına gireceğini ifade etmektedir.[321]

Görüldüğü gibi verilen örneklerde tezat ihtilafı olan bir durum yoktur. Bu konudaki ihtilaflar tenevvü kapsamında değerlendirilmesi mümkün olan birbirinin zıddı olmayan yorumlardır. Lakin örnekler bu yönde olmasa da bu konuda farklı hükümlere sebep olan tefsirler ortaya çıkmıştır.[322] Bu da aslında bir konudaki farklılıkların değil, konu kapsamında ihtilaf eden yorumların niteliğinin tezat veya tenevvüye delalet ettiğini göstermektedir.

7. Son İnen Âyetler

Kur'an ve Tefsir ilmi tarihi sürecinde ilk nazil olan âyetler konusunda mütevatir haberler nakledilmiş, bu konuda az sayıda ihtilaf meydana gelmiştir. Cumhûr ulema ilk inen âyeterin Alak sûresi bir ve beşinci âyetler olduğunu kabul etse de bazı kimseler tarafında Fatiha ve Müddesir sûrelerinin ilk inen âyetler olduğu öne sürülmüştür.[323] Benzer şekilde son nazil olan sûre ve âyet hakkında ise birbirinden çok farklı görüşler rivayet edilmiştir. Öyle ki Kur'an ilimlerinde bu konular müstakil bir mesele olarak ele alınmıştır. Mesela; Suyûtî bu konuda dokuz farklı görüş saymaktadır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Ebû Sâid el-Hudrî, Hz. Ömer ve İbn Abbas'a göre son inen âyet, Bakara sûresi 2/278. "Riba" âyetidir.

---

[321] Taberî, *Câmiu'l-beyân, 4,* 161-167.
[322] Örnek için bk. Soysaldı, "Sahabenin Tefsir Anlayışı", 49.
[323] Zürkânî, *Kur'ân İlimleri*, 1, 151-157.

2. İbn Abbas'a göre son inen âyet, Bakara sûresi, 2/281. "Karz-ı Hasen/Borç" âyetidir.[324]

3. Ümmü Seleme'ye göre son inen âyet, Âl-i İmrân sûresi 3/195. ayettir.

4. İbn Abbas'tan gelen bir diğer görüşe göre son inen âyet, Nisâ sûresi, 4/93. ayettir. (İbn Abbas, bu âyetin son inen âyet olduğunu ve aynı zamanda nesh olmadığını söyler.)

5. Berâ b. Âzib'e göre son inen âyet, Nisâ sûresi, 4/176. "Kelâle" âyetidir.

6. İbn Abbas'tan gelen baş bir görüşe göre son inen âyet, Mâide sûresi 5/3. ayettir.

7. Enes b. Mâlik'e göre son inen âyet, Tevbe sûresi 9/5. ayettir.

8. Übey b. Ka`b'a göre son inen âyet, Tevbe sûresi 9/128-129. âyetlerdir.[325]

9. Muaviye b. Ebî Süfyân'a göre son inen âyet, Kehf sûresi, 18/110. ayettir.[326]

Kur'an ilimleri sahasında en muteber eserlerin başında gelen Zerkeşî'nin el-Burhân'ında İbn Abbas'a nisbet edilen bir görüşe göre en son inen sûre/âyetin Nasr sûresi olduğunu, Hz. Aişe'ye isnat edilen bir görüşe göre ise, Bakara sûresinin 281. âyetinin son âyet ol-

---

[324] Bakara ile ilgili iki ayet aynı pasajda inmesi, Nisa sûresindeki ayetin de bunlara eşlik ederek inzal olduğu iddia edilerek aradaki müşkil çözülmeye çalışılmıştır.

[325] Hz. Aişe, Hz. Osman ve Abdullah b. Amr b. el-As'a göre son inen sûre Maide'dir.

[326] Suyûtî, *el-İtkân, 1,* 101-106. Tüm bu görüşlere eserinde bir bölüm olarak yer veren Zürkânî, her rivayeti tek tek değerlendirerek kendi görüşüne göre çürütmüş ve mutlak anlamda son inen ayetin Bakara/281. ayet olduğunu iddia etmiştir; Zürkânî, *Kur'ân İlimleri,* 1, 157-165.

duğunu belirtmektedir.[327] Zerkânî'nin Menâhil'inde ise, Saîd b. Müseyyeb'ten nakledilen bilgi çerçevesinde son inen âyetin Bakara sûresinde yer alan "deyn/borç" âyetinin olduğu nakledilmektedir.[328]

Taberî, bu görüşlerden bazılarını her geçtiği sûrede konu edinmiştir. Taberî'nin yer verdiği görüşleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. İbn Abbas'a göre Kur'an'da En son inen âyet, Nisâ sûresi 93. âyetidir ve hiçbir âyet tarafından da nesh edilmemiştir.[329]

2. Hz. Ömer, İbn Ömer, Câbir b Abdullah ve Bera b. Âzib'e göre son inen âyet, "kelale" âyeti olarak bilinen, Nisâ sûresi 176. âyettir.[330]

3. İbn Abbas'a nispet edilen bir diğer görüşe göre, Maide sûresinin 3. âyeti, ahkâm konusunda inen âyettir, bundan sonra Hz. Peygambere helal ve haram adına hiçbir şey inmemiştir. Bu âyetin ardından Hz. Peygamber ancak seksen bir gün yaşamıştır.[331]

4. Enes b. Mâlik'e göre son inen âyet, Tevbe sûresi 5. âyetidir.[332]

5. İbn Abbas ve Übey b. Ka`b'dan, Tevbe sûresi 128-129. âyetlerinin inen en son âyet olduğu nakledilmiştir.[333]

6. Muaviye b. Ebî Süfyân ise, Kehf sûresi 110. âyetinin Kur'an'ın en son nazil olan âyeti olduğunu söylemiştir.[334]

---

[327] Zerkeşî, *Burhân*, 1, 209-210.
[328] Zürkânî, *Kur'ân İlimleri*, 1, 159.
[329] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 84-86.
[330] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 281-284.
[331] a.mlf., *a.g.e.*, 6, 330.
[332] a.mlf., *a.g.e.*, 5, 821.
[333] a. mlf., *a.g.e., 6,* 190.

Vahye tanık olan ve aynı zamanda Hz. Peygamber'in tedrisinden geçmiş bulunan sahabeden son inen âyet hakkında bu kadar çok görüşün nakledilmiş olması, bu konuda Hz. Peygamber'den açıkça ortaya konulmuş bir haber olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, her sahabe zannı galibe göre ve de kendi bilgisi çerçevesinde görüşünü belirtmiştir, denilebilir. Buna göre; adı geçen sahabeden her biri, Hz. Peygamber'in vefatından önceki hastalığında duymuş olduğu âyeti, en son inen âyet olarak kabul etmiştir.[335] Bazıları da sahabeden sadır olan bu ihtilafları cem etmek için, her âyetin kendi konusunda inen son âyet olduğunu söylemektedir.[336] Bu çözüm neticesinde, Hz. Ömer'in Hz. Peygamber vefat etmeden önce "dedenin mirasını, kelalenin kimi ifade ettiğini ve ribanın kapsamını" açıklamadan vefat ettiğini söylemesi; Bera b. Azib'in "kelale" âyetini son âyet olarak görmesi birbirini tamamlayan rivayetlerdir. Böylece bu âyetlerin, birbirine yakın olarak son dönemlerde indikleri ifade edilebilir.

Nasr sûresi ile ilgili görüşün ise, son inen âyet bağlamında değil de; son inen sûre açısından değerlendirilmesi, buradaki ihtilafı izale etmektedir. Fakat diğer görüşlerin aynı kapsamda değerlendirilmesi zor görünmektedir. Ayrıca vahiy kâtibi olup bu konuda kendisinden görüş aktarılmayan Zeyd b. Sabit, İbn Mes'ûd gibi sahabenin olmaması kadar; vahiy kâtibi olan Übey b. Ka`b'ın yazımı tartışmalı olan ve de sadece Huzeyfe b. Yeman'da bulunduğu iddia edilen bir âyeti, son nazil olan âyet olarak telakki etmesi bir o kadar ilginç ve tartışmalı bir durumdur. Bu rivayetlerin telifi mümkün gözükmemektedir.

---

[334] a. mlf., *a.g.e.*, 5, 696.

[335] Suyûtî, *el-İtkân*, 1, 104; Ebûbekir Muhammed b. el-Tayyib el-Bakıllânî, *el-İntisâru'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed es-Seyyid Osmân (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2012), 216.

[336] Zürkânî, *Kur'ân İlimleri*, 1, 165.

Bu konudaki görüşleri farklı müsemmalara işaret etmesi bakımından tezat ihtilafı kapsamında değerlendirmek mümkündür.

B. Kelâmi Konulardaki İhtilaflar

İslâmî ilimlerde her ilmin temel kaynağı öncelikli olarak Kur'an-ı Kerim'dir. Bu nedenle her ilim doktrinlerine dayanak olarak öncelikle Kur'an'a başvurmuştur. Bu durum sonucunda farklı görüşleri meşrulaştırmak amacıyla Kur'an'dan delillendirmeler yapılmış, böylece âyetlerin tefsiri konusunda farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Sahabe döneminde herhangi bir İslâmî disiplin oluşmamıştır.

Taberî'nin yaşadığı dönemde daha önce belirtildiği gibi Şiî-Sünnî tartışmalarının yanı sıra Mutezile ve Selefilik arasında da siyasi ve kelâmi alanda tartışmalar mevcuttu. Özellikle kelâm disiplini açısından Allah'ın sıfatları, Allah'ın görülmesi gibi konular, kişileri ayrıştırıcı ve farklı mezheplere ait kılan meseleler olmaktadır. Bu tür konulardaki tartışmalar kendini destekleyecek dini delilleri, âyetler, hadisler ve sahabe nakilleri üzerinden sağlamaktadır. Âyetlerin tefsirleri ve konu hakkında gelen rivayetler incelendiğinde her iki bakış açısının da kendisine zemin bulduğu görülmektedir.

Bu tartışmalı konulardan rü'yetullah ile alakalı Kur'an'da en çok tartışılan âyetler; En'am 103, Âraf, 143,[337] Yunus 26, Zuhruf 71, Kâf 35, Necm 10-14, Kıyâme 22-23'tür. Mu'tezile ve Selefiler daha sonrasında Ehli Sünnet (Eş'ari ve Maturidiler) mezhep doktrinlerini bu âyetler ve konuyla ilgili hadislere dayanarak oluşturmuşlardır.

Taberî tefsirinde es-seb`ut't-tıvâl dâhilinde, kelâmi ihtilaflara zemin teşkil ettiği görülen iki âyet bulunmaktadır. Her iki âyetin an-

---

[337] A'râf sûresi tezin kapsamında olmakla birlikte Taberî bu konuda ihtilaf zikretmemekte, konuyla ilgili tartışmalara yer vermemektedir. Fakat Hz. Mûsa`nın kıssasına dair isrâili bilgiler vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Câmiu'l-beyân, 5, 475-479.

laşılması hususundaki ihtilafların tezat ihtilafı olarak görülmesi mümkündür.

Rü'yetullah ile ilgili olarak, "Gözler O'nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder" (el-En'âm 6/103) âyetinde iki farklı görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre buradaki idrakten kasıt, Allah Teâla'nın ihata edilemeyeceği (tam anlamıyla kavranamayacağı); ama O'nun her şeyi ihata edeceği şeklindedir. Bu görüş sahipleri olan İbn Abbas, Atiyye el-Avfî ve Katâde'ye göre kıyamette Allah görülecek fakat idrak edilemeyecektir. Taberî de bu görüşü tercih etmekte ve Kıyame sûresine atıfta bulunarak müminlerin Allah'a bakmasının vaat edildiğini ancak bununla birlikte Allah Teâla'nın tam manasıyla idrâk edilemeyeceğini söylemektedir.[338]

İkinci görüş sahiplerine göre ise bu âyette bildirilen husus, gözlerin Allah'ı göremeyeceği; ancak Allah Teâla'nın her şeyi göreceği şeklindedir. Bu görüşte olanlar da Hz. Aişe ve Süddî'dir. Taberî, ikinci görüş sahiplerinin rü'yetullahı inkâr ettiklerini ifade etmektedir. Taberî bu görüşü şiddetle reddetmekte ve uzun uzunca tartışmalardan sonra Allah'ın ahirette müminler tarafından görülmesinin hak olduğunu belirtmektedir.[339]

Verilen iki görüşün cemi mümkün değildir. Dolayısıyla burada tezat ihtilafı söz konusudur. Görüldüğü üzere sahabe arasında akaid konularında ihtilaf meydana gelmiş ve bu ihtilaf birbirini zıddına sonuç doğuran iki farklı nitelikte gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu konudaki ihtilaf tezat ihtilafının konusudur, denilebilir.

Konuyla ilgili bir diğer "Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır" (el-Yûnus 10/26) âyetinde geçen "ziyade" kavramı hakkında da farklı görüşler serd edilmiştir. Bu konudaki ihtilafları da şöyle sıralamak mümkündür:

---

338 Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 5, 97-98.
339 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5, 98-103.

1. Ziyadeden kasıt, müminlerin cennette Allah'ı görmesidir. Bu görüşü benimseyen kimseler; Hz. Ebûbekir, Übey b. Ka`b, Huzeyfe b. Yeman, Ebû Musa el-Eş'arî, Amir b. Sa`d, Abdurrahman b. Ebî Leyla, Abdurrahman b. Mehdî, Suheyb b. Sinan, Katâde, Ka`b b. Ucre ve Abdurrahman b. Sabit'tir.

2. Ziyade'den kasıt dört kapısı olan bir oda yani mükâfattır. Bu görüşün sahipleri; Hz. Ali, İbn Abbas ve Alkame b. Kays'tır.

3. Ziyadeden kasıt, Allah'ın rızası ve mağfiretidir. Bu görüşün sahibi ise, Mücâhid'tir.

4. Ziyadeden kasıt, dünyada verilenlerdir. Bu görüşün sahibi, İbn Zeyd ve İbn Abbas'tır.

Taberî'nin tercihi birinci görüşü tercih etmiş ve âyette bahsedilen "hüsna"nın cennet, "ziyade"nin ise Allah'ın görülmesi olduğunu belirtmiştir.[340]

Görüleceği üzere; yukarıda zikredilen görüşler, mükafaat açısından ortak, mükafaatın ne olacağı bakımından ise, farklılık göstermektedir. Ayrıca mükafaatın dünya veya ahirette verilmesi noktasında da ayrılık söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla bu âyetteki ihtilafların tenevvü ihtilafı olduğu söylenebilir.

C. Ahkâm Âyetlerindeki İhtilaflar

Din kavramı, içerisinde üç kök anlam barındırmaktadır. Bunlar; gelenek, ceza (karşılık) ve itaat manalarıdır.[341] Olumlu ve olumsuz anlamda boyun eğdirme ve boyun eğme anlamlarıyla geniş bir

---

[340] a. mlf., *a.g.e.*, 6, 222-227.

[341] Toshıhıko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan: Kurân'î Dünya Görüşünün Semantiği,* çev M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), 321; Murat Sülün, Kur'ân Klavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi Kaynağı-Şekli Yapısı-Mahiyeti-Muhtevası-Okunuşu (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 237.

kavram olan din, kendisine inananları hem inanç hem de hukukî anlamda itaate çağırmaktadır (el-Bakara 2/21; Âl-i İmrân 3/31; en-Nisâ 4/136).

Kur'an'da "Allah" lafzı binlerce kez tekrarlanmasına rağmen Kur'an insanlara sadece Allah'ı anlatmaz. İnanç ve hukuk sisteminden de bahseder. Çünkü dinin dünyada gerçekleştirmek istediği ideal düzen, insanlar arası ilişkileri düzenlemeyle; diğer bir ifadeyle hukuk sistemi ile gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Kur'an; insanın hem Allah'la hem çevresiyle hem de bizzat kendisiyle olan ilişkilerini düzenler. [342] Nerede, hangi ortamda, hangi zamanda ve zeminde olursa olsun Allah Teâla, birden fazla insanın olduğu yerde insanlar arasındaki ilişkiye müdâhil olur.[343] Bu durum ise; bazen Kur'an'daki ilkelerle bazen de elçisinin uygulamasındaki öğretiler yoluyla gerçekleşir. Kur'an'dan Allah'ın insani ilişkileri izlediğine dair âyetlerden birine örnek olarak şu âyet verilebilir:

> "Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah'ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını Kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir." (el-Mücadele 58/7).

Allah Teâla, insanın bütün hayatını programlamayı ve terbiye etmeyi kendi üzerine almıştır (es-Secde 32/5). Bu sebeple kulların hayata dair helal ve haram konularını öğreneceği en temel kitap

---

[342] Sülün, *a.g.e.*, 251.
[343] Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 37.

Kur'an'dır.[344] Kur'an'ın ana konularından birini ifade eden ahkâm konusu Kur'an'da icmalen farziyeti belirtilmiş, beyanı Hz. Peygamber'in sünnetine bırakılmıştır.[345]

Kur'an hukuku, Kur'an'ın en kuvvetli mucizevi yönüdür. Kendinden önceki hukukî sistemlerde olmayan birçok konuyu içinde barındırması ve evrensel değer taşıması onu diğerlerinden ayırmaktadır.[346]

Kur'an'ın ihtiva ettiği hükümler konusuna göre şu şekilde sıralanmaktadır.

1. İbadetler
2. Kefaretler
3. Muâmelât
4. Aileyi tanzim eden hükümler
5. Cezaî hükümler
6. Müslümanların gayri müslimlerle ilişkileri[347]

Tezde ise bu başlıklar biraz daha daraltılarak ahkâm konusundaki ihtilaflar, İbadet, Sosyal İlişkiler (Muamelat) ve Cezalar (Ukubat) şeklinde üç başlıkta incelenecektir.

Ahkâm konusunda meydana gelen ihtilaflar ilk günden beri var olan "hükümlerde içtihat" olgusundan kaynaklanmaktadır.[348] Bu tür ihtilafların iki temel sebebi vardır:

---

[344] Muhammed Ebû Zehre, *En Büyük Mucize Kur'an,* çev. Muhammet Yılmaz (İstanbul: Okur Akedemi Yayınları, 2018), 605.
[345] Ebû Zehre, *En Büyük Mucize Kur'an,* 615.
[346] Muhammed Ebû Zehre, *Bir İ'caz Delili Olarak Kur'an Hukûku*, çev. Muhammet Yılmaz (Rize: STS Yayınları, 2015), 7.
[347] Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, 90-99.
[348] Beyânûnî, *Fıkhî İhtilaflar*, 23.

1. Nassların birçok manaya ihtimalli olması,

2. Anlayış ve değerlendirme konusundaki farklı yaklaşımlar.[349]

Sahabeden gelen bu fıkhî yaklaşımlar hususunda bazıları sahabe sözünün hüccet değeri taşımadığını söylemişlerdir. Çünkü yanılgı ve hata ihtimali mümkün olan; aynı zamanda ihtilafta bulunan ve bununla birlikte kendilerine karşı yapılan ihtilaf konusunda da karşı çıkmayan sahabe sözü, onların hükümler konusunda masum olmadığını göstermektedir.[350]

Fıkhî ihtilaflar, sahabeden sonraki dönemlerde daha fazladır. Fakat sahabeden naklen ilim alan, onlara talebelik yapan neslin onların ictihadlarına ve bu konudaki yöntemlerine şahit olduktan sonra kendi fıkhı görüşlerini oluşturduklarını belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle ahkâm konusundaki sahabeye ulaşan ihtilaflar önemlidir. Hz. Peygamber vefat ettikten sonra ilk iki halife döneminde ihtilafların daha az olduğu söylenebilir. Bunun nedeni kendi aralarında sürekli müzakere ortamında meseleleri tartışmalarıdır.[351] Fakat onların daha sonra çeşitli bölgelere gitmeleri ve dağılmaları hükümlerin farklılık arz etmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İbn Mes'ûd'a, sahabenin ihtilafı sorulduğunda asıl ihtilafın, âyetin anlamına dâhil olabilecek farklılıkların değil, bir kimsenin bir şeyi emrederken diğer kimsenin bunu nehyetmesinin olduğunu söylemesi; ahkâm konusunda hüküm farklılığına götüren ihtilafların, tezat ihtilafına örneklik teşkil etmesi bakımından büyük önem arz etmektedir.[352]

---

[349] Beyânûnî, *a.g.e.*, 23.
[350] Gazzâli, *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları,* çev. Yûnus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 455.
[351] Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir*, 74.
[352] Taberî*, Câmiu'l-beyân*, 1, 67.

Son olarak belirtmek gerekir ki; sahabenin ahkâm konusundaki ihtilafı diğer konulardaki ihtilaflardan daha fazladır. İbn Teymiyye, bunu “Sahabenin ahkâma dair ihtilafları daha çoktur”[353] şeklinde belirtmektedir. Anlaşılan odur ki; Ona göre ahkâma dair ihtilaflar tefsire değil, fıkıha aittir. Bu sebeple tefsirde sahabe ihtilafını, tenevvü cihetinde değerlendirmiştir.

1. İbadetler

Bu bölümde ibadet esaslarına yönelik ihtilaflar söz konusu edilecektir. Tezde kabul edilen “tezat ihtilafı” tanımına göre; bir hükmün helal veya haram olması iki farklı sonucu doğurmakta bu da, nakledilen farklı görüşlerin hüküm bakımından tezat olduğu sonucunu doğurmaktadır.[354] Yine ibadet yerine getirlirken ibadete dâhil olan bir fiilin, sünnet-farz çerçevesinde değerlendirilerek; o fiilin gerekli veya caiz görülmesi sonucunda ibadetin geçerli olup olmaması şeklinde ortaya çıkan iki zıt hüküm de tezat ihtilafı bağlamında görülmektedir.

İbadet konusunda es-seb`ut-tıvâl bağlamında iki örnek tespit edilmiş ve bu örnekler tezat ihtilafı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Birinci örnek; hac ve umrede Safâ ve Merve arasında yapılan sa’yı konu edinen âyete yönelik ortaya çıkan ihtilaftır. “Şüphesiz Safâ ile Merve, Allah’ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe’yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur” (el-Bakara 2/158) âyetinden hareketle âyette belirtilmiş olan sa’y ibadetinin ifası noktasında iki durum sözkonusu olmuştur:

---

[353] İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 38.

[354] Burada İbn Mes’ûd’tan nakledilen bir rivayet örnek olarak gösterilebilir. Rivayete göre İbn Mes’ûd’a ihtilaf hakkında sorulunca o, asıl ihtilafı, bir konuda birisi helal derken diğerinin haram demesi şeklinde tanımlamıştır; Taberî, a.g.e., 1, 67.

1. Safâ ve Merve arasını say yapmak gerekli olduğundan, terkedilmesi halinde Hz. Aişe, Urve b. Zübeyr ve Enes b. Mâlik'e göre kaza umresi gerekir.

2. Sa`y haccın ve umrenin tatavvu` bir rüknu olduğu için, terkedilmesi halinde İbn Mes'ûd, Enes b. Mâlik ve İbn Abbas'ın'tan nakledilen bir rivayete göre âyetteki " فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِ أَن يَطَّوَّفَ بِهِمَا" ifadesinin "فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِ أَن لا يَطَّوَّفَ بِهِمَا" şeklindeki bir kıraat ile okunması nedeniyle hiçbir şey gerekmemektedir. Sa`y yapılmasa da hac ibadeti yerine getirilmiş olur.[355]

Taberî bu görüşleri naklettikten sonra, sa`y görevinin farz olarak bir zorunluluk arz ettiğini, yerine getirilmemesi durumunda ise kaza edilmesi gerektiğini söylemekte ve bu görüşüne de, İbn Abbas ve Câbir b. Abdullah'tan Hz. Peygamber'in sa`y yaptığına dair rivayeti delil göstermektedir.[356] Ayrıca Taberî, Hz. Aişe'nin Urve b. Zübeyr'e yaptığı açıklamayı âyetin imam mushaftaki kıraatinin zıttına olan diğer kıraatin yanlışlığını bu konuda destekleyici bir kanıt olarak sunmaktadır.[357]

Sa`y hakkındaki görüşler, mezhepler arasında da ihtilaf oluşturmuş, bunun sonucu olarak da iki farklı hüküm ortaya çıkmıştır. Buna göre; İmam Malik (ö. 179/795), İmam Şafii ve İmam Ahmed'e

---

[355] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1, 884-886.
[356] a. mlf., *a.g.e.*, 1, 886.
[357] Rivayete göre Urve b. Zübeyr, Hz. Aişe'ye sa`y ile ilgili ayetinden hareketle bir kimsenin bu ibadeti yerine getirmemesi hakkında kendisinin bu durumda bir beis görmediğini, fakat Hz. Aişe'nin bu konuda ne düşündüğünü sorunca, Hz. Aişe şöyle cevap verir: "Ne kötü konuştun Ey kız kardeşim oğlu! Şayet senin dediğin gibi olsaydı, ayet 'Bu ikisini tavaf etmemekte bir günah yoktur' şeklinde olurdu. Oysa bu ayet, Ensar hakkında nazil oldu. Çünkü onlar Müslüman olmadan önce Menât putuna saygı duyuyorlar, bu nedenle de Safâ-Merve arasını tavaf etmekten imtina ediyorlardı. Bu durumu Hz. Peygamber'e 'Biz cahiliyede Safâ-Merve arasında tavaf etmekten kaçınırdık (Şimdi bunda bir beis var mı?)' şeklinde ifade edince bu ayet indi"; a.mlf., *a.g.e.*, 1, 887.

(ö. 241/855) göre vacip olan sa`y rüknü yerine getirilmezse hac yapılmış olmamakta, bunun için de kazası mutlaka gerekli olmaktadır. İmam Hanefi'ye (ö. 150/767) göre ise sa`y sünnet olduğundan, kurban kesilirse bu ibadet yerine getirilmiş olur. Hatta bazılarına göre sa`y ibadeti, nafiledir ve yapılmaması halinde hiçbir şey gerekmez.[358] Görüldüğü gibi sonuçları bakımından bir ibadetin eksik olup olmamasını belirleyen bu ihtilafın, tenevvüden ziyade cemi mümkün olmayan tezat ihtilafı olduğunu söylemek mümkündür.

Konuya dair ikinci örnek ise, "Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın" (el-Bakara 2/196) âyetidir. Bu âyet kapsamında umrenin bir Müslüman için farz olup olmadığı tartışılmıştır. Âyetin yorumuna dair gelen nakiller çerçevesinde Hz. Ali, umrenin de hac gibi farz olduğunu söylerken;[359] İbn Mes'ûd, umrenin nafile bir ibadet olduğunu belirtmiştir.[360] Dolayısıyla bu görüşe göre bir Müslüman umre yapmak için mali gücü ve sıhhati yerinde olsa dahi, arzu ettiği takdirde bu ibadeti yapmayabilir.

Bu ihtilaf çerçevesinde kendi görüşünü beyan eden Taberî, hadisten deliller getirerek bir taraftan sahabeden Ebû'l-Muntefik'ten umrenin farziyetine dair, diğer taraftan da Cabir b.Abdillah'tan umrenin tatavvu` olduğuna dair nakilleri aktarmakta, daha sonra da kendi tercihini ziketmektedir. Ona göre; bu iki görüşten ikincisi olan umrenin sünnet olduğu rivayeti daha isabetlidir. Ayrıca Taberî, âyetin hükmünün farz olduğunu söyleyenlere karşı da sert ithamlarda bulunmaktadır.[361]

---

[358] Kadı Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Hafid, *Bidâyetü'l Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid: Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku,* çev. Ahmed Meylânî (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), II, 87.
[359] Taberî, *a.g.e., 2,* 200.
[360] a. mlf., *a.g.e.*, 2, 201.
[361] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2, 203-205.

Sözkonusu ihtilafın mezheplere yansıması ise şu şekilde olmuştur: İmam Şafii, İmam Ahmed, Ebû Sevr (ö. 240/854) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi âlimlere göre hac, umre gibi farzdır. Bu aynı zamanda sahabeden İbn Abbas ve İbn Ömer'in de görüşüdür. İmam Malik'e göre umre yapmak sünnet, İmam Ebû Hanife'ye göre ise nafiledir.[362] Böylece; bir ibadetin aynı anda hem farz hemde nafile olmasına neden olan ihtilaf, tenevvü ihtilafı değil, tezat ihtilafı olmaktadır.

2. Muâmelât

Muamelat kavramı, ibadetler dışında bütün hukukî konuları ifade etmektedir. Akitler, nikâh, talak gibi konular bu kapsamda ele alınmaktadır.

Kur'an, insani ilişkiler bakımından Müslümanlar birçok ahlaki ve hukukî ilkeler vermektedir. Bu bağlamda Taberî tefsirinde sosyal ilişkilere dair âyetlerin yorumunda pek çok farklılıklar nakledilmiştir. Âyetlerin hayata aktarımı konusunda hem kişilerin yorumlarından kaynaklanan hem de uygulama farklılıklarından kaynaklanan ihtilaflar vuku bulmuştur. Bu bağlamda muâmelâta dair es-seb`u't-tıvâl kapsamında iki örnek tespit edilmiştir. Her iki örnek de tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmiştir.

Sahabe, "Eşlerine yaklaşmamaya yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır. Eğer (bu süre içinde) dönerlerse, şüphesiz Allah çok bağışlayandır. Eğer boşamaya karar verirlerse (ayrılırlar)" (el-Bakara 2/226-227.) şeklindeki îlâ âyetinin tefsirinde ihtilaf etmişlerdir. Şöyle ki; eşiyle cinsel birliktelikte bulunmamaya yemin eden ve dört ay içerisinde bundan dönmeyen karı-kocanın durumu ne olacaktır? Dört ay bittiğinde boşanma gerçekleşir mi gerçekleşmez mi?

---

[362] İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 2, 49

Bu kapsamda îlâ süresi bitince evlilik durumunun nasıl devam edeceğine dair nakledilen görüşler şunlardır:

1. Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Hz. Osman (ö. 35/656), Zeyd b. Sabit (ö. 45/665 [?]) ve İbn Abbas'a göre; îlâ yapan koca dört ay bittikten sonra eşinden bain talakla boşanmış olur.

2. Ebûbekir b. Abdurrahman (ö. 53/673) ve Haris b. Hişam'a (ö. 18/639 [?]) göre; dört ay bittikten sonra, eşinin kadının dönme hakkına sahip olacağı boşama gerçekleşmiş olur. Diğer bir ifadeyle, ric'i talak ile bir boşama vaki olur.

3. Hz. Aişe, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Osman, Ebü'd-Derdâ, İbn Ömer ve İbn Abbas'a göre; dört ay geçtikten sonra kadın eşinden dönmesini veya boşamasını talep eder. Yetkili kişi/kadı bu hususta erkeği boşama ya da dönme hususunda karar verdirir. Buna göre boşama, ancak sultan kararı ile olur. Yani dönüş olmazsa kadın beklemek durumundadır, boşama durumu gerçekleşmez. Bu konuda erkeğe müracaat edilerek ondan eşini boşaması veya evliliğe devam etme kararını vermesi istenir.

4. İbn Ömer'den nakledilen bir başka rivayete göre; îlâ sonucunda bir şey gerekmez. Yani boşama gerçekleşmez.

Verilen dört görüş aslında iki maddeye indirgenebilir: Buna göre; îlâ süreci bitince şayet dönüş olmazsa ya talak-ı bainle boşanma durumu gerçekleşmiş olur yahut da süre bitince erkeğin boşanma kararını veya devam etme niyetini belirterek üç talak hakkından birinin kullanması söz konusu olur. İkinci görüş söz konusu olduğunda nikâh devam etmektedir.

Birinci görüşü benimseyen İmam Ebû Hanife ve mezhebi, görüşlerini İbn Mes'ûd'a dayandırarak koca dört ay içerisinde dönmezse sürenin hemen bitiminde boşamanın gerçekleşeceğini ifade etmektedirler. İbn Ömer ve Hz. Ali'nin de bu görüşte olduğu belirtilmiştir.

Diğer görüşü benimseyen İmam Şafii, İmam Ahmed, Ebû Sevr, İmam Davud ve Leys b. Sa`d ise, ancak yetkili bir kişinin kararı ile boşanmanın gerçekleşeceğini söylemişlerdir.[363]

Ahkâm konusunda iki farklı sonucu ortaya çıkaran bir akdin bitip bitmemesine etken olan böyle zıt iki görüşün tezat ihtilafı kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bir görüşe göre süreç sonunda boşanmış ve iddet beklemeye başlamış kadın, bir diğer görüşe göre de nikâhlı kalmaya ve kocası karar bildirene kadar muallakta olmaya devam etmektedir. Hukukî açıdan iki farklı sonuç olması rivayetlerin cem edilmesini engellemektedir.

Bu hususa bir başka örnek olarak; avcı hayvanların yakalamış olduklar avlarını yemelerini konu eden "…Eğitip alıştırdığınız avcı hayvanların tuttuğu (avlar) size helâl kılındı. Onların sizin için tuttuklarından yiyin. Onu (av için) salarken üzerine Allah'ın adını anın (besmele çekin). Allah'a karşı gelmekten sakının" (el-Mâide 5/4) âyeti zikredilebilir. Bu âyet kapsamında sahabe, "cevarih" kelimesi ile ne kastedildiği ve avcı hayvanın avdan yemesi durumunda hükmün ne olacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas ve Adiy b. Hatim'e göre avcı hayvanlar (cevarih); köpek, tazı, şahin ve doğan gibi kuşları ifade ederken, İbn Ömer'e göre ise avcı hayvanlar ifadesi ile yalnızca köpekler kastedilmektedir.[364]

Avcı hayvanın avın etinden yiyip yememesi, şayet yerse avın durumunun ne olacağı hakkındaki durum şu şekilde maddelenebilir:

1. İbn Abbas ve İbn Ömer'e göre; şayet köpek tuttuğu avdan yerse o av yenilmez. Fakat kuşlar tuttuğu avdan yiyebilir.

2. Hz. Ali ve Adiy b. Hatim'e göre; ne kuş ne de köpek tuttuğu avdan yiyemez.

---

[363] İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid, 2,* 508.
[364] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 343-345.

3. Selmân-ı Fârisî, Sa`d b. Ebî Vakkas, Ebû Hureyre ve İbn Ömer'e göre; şayet sahibi tarafından avcı hayvan besmele çekilip ava gönderilirse bu takdirde, avcı hayvanın tuttuğu avdan üçte bir oranında yemesinde bir sıkıntı yoktur.[365]

Taberî'ye göre ise; avcı hayvanın avından yemesi onun eğitilmemiş olduğunu göstermektedir; dolayısıyla şayet kişi av ölmeden yetişip avı boğazlayım kesmişse bu takdirde avcı hayvan tarafından yakalanmış olan av yenilebilir. Fakat av ölü olarak bulunur ve de avcı hayvan tarafından yenilirse, bu takdirde o av helal olmamaktadır.[366] Görüldüğü gibi bu âyetin hükmü noktasında meydana gelen ihtilaflar, bir yiyeceğin helal veya haram olmasına etki etmektedir. Bu durumda bu ihtilafların tezat ihtilafı çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir

3. Cezalar

Bu başlık altında, İslam'ın getirmiş olduğu, emir ve yasaklara ya da İslâm'ın verdiği yetki sınırları içinde yöneticilerin belirlediği kurallara uymayanlara uygulanacak yaptırımları ifade eden cezalara işaret edilecektir.

Tezde cezalar konusunda hem tenevvü hem de tezat ihtilafı olarak iki örnek tespit edilmiştir. Bu ihtilafların da tezat kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Sahabe, Müslümana, gayrimüslime karşılık kısas yapılıp yapılamayacağı ve anlaşmalı kavimden olan bir kimsenin öldürülmesi durumunda diyetin miktarı ile ilgili olan âyet kapsamında ihtilaf etmiştir. Konuyla ilgili olarak ifade edilen ayetin meali şöyledir:

"Eğer öldürülen mümin olduğu halde, size düşman olan bir toplumdan ise mümin (Öldüren kimsenin) bir köle

---

[365] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 347-354.
[366] a. mlf., *a.g.e.*, IV, 354.

azat etmesi lazımdır. Eğer kendileri ile aranızda anlaşma bulunan bir toplumdan ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mümin köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lazımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir." (en-Nisâ 4/92)

Bu âyete yönelik olarak öncelikle, Müslüman bir kişinin gayrimüslim bir kimseyi öldürmesi durumunda kısas olup olmayacağı hususunda ihtilafın bulunduğunu belirtmek gerekir. İmam Şafii, İmam Ahmed, İmam Davud ve Süfyân es-Sevrî, Müslüman birinin gayr-i müslim bir kişiyi öldürmesi durumunda, gayrimüslim oalan karşı Müslümana kısas yapılmayacağı kanaatini taşımaktadırlar. Bu kimseler, az önceki hüküm konusundaki kanaatlerini Hz. Ali'nin görüşüne dayanmaktadırlar. İmam Ebû Hanife ise, himaye altında olan bir kimsenin öldürülmesinin kısasa tabi olacağını düşünmektedir. Delil olarak da, Abdurrahman es-Selmani ve Hz. Ömer'den gelen nakilleri almaktadır.[367]

Taberî ise tefsirinde, ihtilaf konusu olarak nakledilen anlaşmalı kavimden öldürülen bir kimsenin diyeti hususunda görüşler zikretmiştir. Bu görüşler sırasıyla şu şekildedir:

1. Hz. Ebûbekir, Hz. Osman ve İbn Mes'ûd'a göre; Müslüman hür bir kimse ile anlaşmalı topluluğa müntesip olan gayr-i müslim bir kimse eşittir. Dolayısıyla anlaşmalı birinin diyeti ile, Müslüman bir kimsenin diyeti aynıdır.

2. Hz. Ömer'e nispet edilen bir görüşe göre; anlaşmalı olan birinin diyeti, Müslüman bir kimsenin diyetinin yarısıdır.

---

367 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid,* III, 492.

3. Birçok tarikten Hz. Ömer'e nispet edilen bir başka görüşe göre; anlaşmalı olan bir kimsenin diyeti, Müslüman hür bir kimsenin diyetinin üçte biridir.[368]

İkinci ve üçüncü görüşte zikredilmiş olan ve Hz. Ömer'e nispet edilen görüş, birinci görüşteki eşitlik ilkesi dikkate aldığında sosyal bakımdan farklı statüler doğuran bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira toplumsal olarak gayrimüslim kimseler, statü olarak Müslümanların altında kabul edilmektedir. Bu nedenle her iki tarafı eşit kılan görüş ile diğer görüşler arasında bir ihtilaf söz konusudur. Hz. Peygamber'den iki yönlü hadislerin rivayet edilmesi ve iki farklı uygulamanın olması aslında, verilen hükümlerin Hz. Peygamber'den ziyade sahabe içtihadına dayandığını göstermektedir.Cezalar hususunda ikinci bir örnek olarak hırsızlık suçu konusundaki tartışmalar zikredilebilir. Hırsızlık suçunu işleyen birisinin yaptığı bu fiil karşısında Allah tarafından belirlenen bir ceza olarak elinin kesilmesi emredilmektedir: "Yaptıklarına karşılık ve Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsızlık yapan erkek ve kadının ellerini kesin" (el-Mâide 5/38). Bu fiil karşısında gerekli olan ceza konusunda bildirilen had cezasında bir ihtilaf olmasa da bu cezayı gerekli kılan elin kesilmesi için gerekli olan miktar hususunda ihtilaf vaki olmuştur. Buna göre haddin uygulanmasını geçerli kılacak çalınan malın miktarı hakkındaki görüşler şunlardır:

1. Malik b. Enes 'e göre; had için gerekli olan miktar, en az üç dirhemdir.

2. Had için gerekli olan miktar, bir dinarın dörtte biridir. Evzâî bu görüştedir ve bu görüşünü Hz. Aişe'ye dayandırmaktadır.

---

[368] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 76-79.

3. Bir başka görüşe göre; had için gerekli olan miktar, on dirhem ve fazlasıdır. Ebû Hanife bu görüştedir ve bu görüşünü İbn Ömer ve İbn Abbas'a dayandırmaktadır.

4. Bir diğer görüşe göre ise, âyetin zahirinden anlaşılan bu âyetin umum bildirdiğidir. Az da olsa çok da olsa hırsızlık yapan birinin elinin kesilmesi gerekir. İbn Zübeyr ve İbn Abbas bu görüştedir.[369]

Taberî ise, tüm bu görüşleri aktardıktan sonra Hz. Peygamber'in kendisinden nakledilen "El kesme cezası, dinarın dörtte bir ve daha çok değerde olan mal için gereklidir" rivayetini delil getirerek, âyetin sünnetle tahsis edildiğini söylemiş ve dolayısıyla ikinci görüşü kabul etmiştir.[370]Âyeti umumî manada alanlar ile âyeti tahsis edenler arasında zikredilen üç görüş, birbiriyle ihtilaf etmektedir. Şöyle ki; bir kimsenin bir dirhem çalması üç görüşe göre had gerektirmezken, dördüncü görüşe göre el kesilme gibi psikolojik, fiziksel ve toplumsal boyutları olan ağır bir cezaya kişiyi mahkûm etmektedir. Bir başka açıdan değerlendirecek olursa; âyeti tahsis anlamında ele alan üç görüşte de sahabeye dayanan üç dinar ve on dirhem, yaklaşık yarı yarıya bir miktar olarak gözükmektedir. Fakat her bir görüşün sonucunda hüküm değişmemekte ve had için gerekli miktara ulaşıldığında el kesilme cezası verilmektedir. Bu anlamda burada miktarların değişmesi tezatlık ifade etmemekte hüküm bakımından aynı sonucu doğurduğu için tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmektedir.

---

[369] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4, 521-522.
[370] a. mlf., *a.g.e.*, 4, 522.

SONUÇ

Merkezine Kur'an'ı alan ve aynı zamanda Kur'an'ı açıklama ve yorumlama görevini üstlenmiş olan tefsir ilmi, ihtilaf olgusunu ilk dönemlerden itibaren olağan bir durum olarak görmüştür. Bunun yanında aşırı yorumlar dışında İslamî ilke ve esaslara uygun, âyetlerin zahirine mutabık te'vil faaliyetlerini de hoşgörü ile karşılamıştır. Bu anlamda bu tür farklılıklar, tefsir ilmi için birer zenginlik ifade etmektedir.

Bu çalışmada, sahabenin tefsir rivayetlerinde meydana gelen farklılıklar, Taberî tefsiri özelinde ele alınmış ve elde edilen rivayetler, ihtilaf bağlamında incelenmiştir.

Tefsirdeki ihtilaflar, tenevvü ve tezat ihtilafı olarak ikiye ayrılmıştır. Buna göre; genel olarak tenevvü ihtilafı, aynı anlamı ifade eden, aynı müsemmaya işaret eden ve âyetin zahiri anlamına uygun olan muhtemel manalardan biri olarak tarif edilmiştir. Ancak, bu konuda dikkat edilmesi gereken husus, tenevvü ihtilafında söz konusu olan farklı görüşlerin cem edilmesinin mümkün olduğudur. Tezat ihtilafında ise, bu tür ihtilaflar âyetin kapsamı dâhilinde olsa bile, aynı anda iki görüşün birlikte söylenmesi mümkün olmamaktadır. Daha çok farklı müsemma söz konusu olduğunda, helal-haram, emir-nehiy konularında tezat ihtilafından bahsedilebilir.

İhtilafların ortaya çıkmasında etkili olan bazı temel unsurlar bulunmaktadır. Bunlar; fıtri, dini, toplumsal ve siyasi faktörler ol-

mak üzere dört maddede ele alınabilir. Fıtri sebepler daha çok insanın kişisel özelliklerinin ve fikriyatının etkili olduğu sebeplerdir. Dini sebepler ise, Kur'an'ın dilsel özellikleri ve müfessirin yaklaşım tarzından kaynaklanan ihtilafları ifade etmektedir. Toplumsal sebepler de, bireyin yaşadığı sosyal yapının kişinin maddi ve manevi özelliklerinde rol oynayan sebeplerdir. Son olarak siyasi sebepler, siyasi erkin elde edilmesi adına dini metinlerin güç sahipleri tarafından yorumlanması neticesinde ortaya çıkan etkenleri ifade etmektedir.

Sahabe dönemindeki tefsir faaliyetleri incelendiğinde ise, yukarıda sayılan ihtilaflar bağlamında az ya da çok ayetlerin te'vili hususunda farklı görüşlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Hz. Peygamber döneminde tefsire dair az sayıda ihtilaf meydana gelmiştir. Bilinen en temel ihtilaflar da, kıraat konusunda yaşanmıştır. Bunun nedeni ise Kur'an'ı tebliğ ile görevlendirilen Hz. Peygamber'in bu konuda tek otorite sayılmasıdır.

Nüzul süreci sonrasında siyasi ihtilafların ortasına düşen sahabe, Peygambersiz hayata intibak sağlamada zorlanmışlardır. Bu nedenle ortaya çıkan bir meselede, Hz. Peygamber'in otoritesinin yerine Kur'an'ı koyarak olayları âyetler çerçevesinde çözmeye çalışmışlardır. Bu şekilde onlar, bir konu hakkındaki çözümü öncelikle Kur'an'da aramaktadırlar. Şayet Kur'an'da bulamazlarsa da Hz. Peygamber'in sözlerinde aramakta; onda da bulamadıklarında bazı sahabilerin çekimser kalarak görüş beyan etmedikleri bazılarının ise kendi re'yleriyle hüküm verdikleri görülmektedir.

Üçüncü kaynak olan re'y ile hüküm verme anlayışı ise, çeşitli ihtilaflara sebep olmuştur. Bunun yanında kimi sahabenin âyetin nüzul sebebini bilmemesi, kiminin Arap şiiri, örf ve adetlerini bilmemesi de, ihtilafın meydana gelmesinde etkili olmuştur. Aynı zamanda bazı sahabe zahiri bir yaklaşım sergilerken bazıları maksada yönelik yaklaşım sergilemiştir. Ayrıca, anlayış farklılıkları ve Kur'an'a yaklaşım tarzları da, sahabenin ihtilaf etmesinde etkili olmuştur.

Tespit edilen veriler çerçevesinde, İbn Teymiyye'nin ifade ettiği "Sahabede tezat ihtilafı bulunmamaktadır." görüşünün doğru olmadığı görülmüştür. Nitekim ikinci bölümde nakledilen tefsir rivayetleri ahkâm konusu başta olmak üzere, âyetin muhatabı, âyette geçen yer, nasih-mensuh, kıraat, müşterek lafız, atıf, hakikat ve mecaz gibi konularda sahabenin tezat ihtilafına düştüğü görülmektedir. Buna göre sahabe; kendi bilgisi, anlayışı ve yaklaşımı çerçevesinde yaptığı te'villerde birbirinden farklı düşünmüş ve de farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Ancak bu görüşlerin tezat olması, haram veya dinde tefrika olarak değerlendirilmemeli, aksine bu görüşler, insanın düşünme melekesinin farklı tezahürleri olarak görülmelidir.

Sahabenin bir konuda pek çok farklı görüş beyan etmesi, bu konuda Hz.Peygamber'den gelen net bir açıklama olmadığını göstermektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in Kur'an söz konusu olduğunda aynı konu hakkında cemi mümkün olmayan iki zıt görüş beyan etmesi düşünülemez. Bu farklılıkların sahabenin içtihadına hamledilmesi daha makul gözükmektedir.

Tüm bunlardan hareketle; Sahabenin tefsirinde hem tenevvü hem de tezat ihtilafı bulunduğu ancak; sahabenin ihtilaflarının tümünün tenevvü olmadığı gibi hepsinin tezat olduğunu da söylemek mümkün değildir. Fakat şunu da belirtelim ki; Sahabe görüşleri arasında tezat ihtilafı olmadığını savunmak ihtilaf meselesine eleştirel bir gözle bakmayı engellemektedir. Neticede insanın olduğu yerde ihtilaf olağandır. Tabii ki sahabenin fazileti, örnekliği bizim için değerlidir ancak; sahabenin tüm hayatı örneklik arz etmez, zira onların hayatlarında ibret alınacak noktalar da bulunmaktadır. Sahabeye duyulan sevgi ve saygı onların tezat ihtilafına düşmesi düşüncesinin reddedilmesine sebep olmuştur. Bu nedenle, sahabeden gelen birbirinden farklı görüşler, tenevvü ihtilafı bağlamında ele alınmıştır.

Neticede çalışmamızda olduğu üzere, Taberî'de sahabe ihtilaflarının es-seb'u't-tıvâl bağlamında ele alınması, sadece bir örnek ça-

lışmadır. Sahabenin tefsir alanındaki ihtilaflarının, başka kaynaklar incelendiğinde daha kapsamlı olarak ele alınması mümkündür. Bu nedenle tez süreci göstermektedir ki, bu konuda daha çok ve daha kapsamlı çalışmalar yapmak gereklidir. Bu alanda çalışma yapacak kimselerin interdisipliner bir ilim olan tefsir ilmi ve diğer alanlardaki verileri de kullanarak daha iyi çalışmalar yapması ümit edilmektedir. Buradan hareketle Taberî tefsirinde tâbiîne dayalı ihtilafların daha çok olduğu görülmektedir. Bu anlamda tâbiîn ihtilafları, sebepleri, çeşitleri ayrıca karşılaştırmalı olarak tefsirlerden çalışılabilir.

KAYNAKÇA

A`zami, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi Esi ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. çev. Ömer Türker ve Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu'l-mufehres li-elfâzi'l-Kurân'ı Kerîm*. Mısır: Dâru'l-kütübi'l-mısrıyye, 1364/1945.

Adıgüzel, Abdulcabbar ."Türkiye'de Lisansüstü Tefsir Tezlerinin Dağılımı", *Uluslararası Lisansüstü Tefsir Tezleri Çalıştayı içerisinde*, ed. Bilal Gökkır vd. 305-322. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2017.

Ahmed, Hasan. "Nesh Teorisi". çev. Mehmet Paçacı. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 1/3 (1987): 105-109.

Akbulut, Ahmet. "Hz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2006): 1-10.

Akbulut, Ahmet. Sahabe *Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.

Akdokur, Fatma. "Tehzîbu'l-Asâr Bağlamında Et-Taberî'nin Hadisçiliği". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Akgün, Hüseyin. *Sahabe Coğrafyası*. by.:Gece Kitaplığı, 2015.

Akk, Şeyh Hâlid Abdurrahman. *Usûlu't-tefsîr ve kavâiduhu*. Beyrut: Dâru Nefâs, 1406/1986.

Albayrak, Halis. *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*. İstanbul: Şule Yayınları, 2011.

Aldemir, Halil. *Kur'ân'ı Kerim'e Göre İhtilâf Nedenleri, Alanları, Boyutları, Çözüm Yolları*. İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 2010.

Alevani, Cabir. *Müslümanlar Arasında Görüş Ayrılığında ve İslam'da İhtilaf Usulü*. çev. Abdülhalim Ural. İstanbul: Risale Yayınları, 2017.

Aliyev, Kamil. “Kehf Sûresi Ekseninde Taberî Tefsirinde İsrailiyat”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017.

Altuntaş, Abdurrahman. “Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Tefsir”. *Uluslararası “İslamî İlimlerin Teşekkülü ve İslamî İlimler Arası İlişkiler” Sempozyumu. 28-30 Nisan 2014/Bişkek-Kırgızistan içinde,* edt. Adem Çatak ve Berat Sarıkaya. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.

Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin. Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an-ı Kerim Meali. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Arslan, İhsan. *Hz. Peygamber ve Sahabe Örnekliğinde İslam’da Eleştiri Kültürü*. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2018.

Asım Efendi, *Kamus Tercemesi,*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305/1889.

Atalay, Orhan. *20. Yüzyıl Tefsir Akımı –İçtimai Tefsir-*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.

Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri.* İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1990.

Ateş, Şule Yüksel. “Müfessirin İlmi Ölçüsü”. Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2017.

Aydar, Hidayet. *Hanım Müfessirler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Aydın, Atik. *Taberi’nin Kur’an’ı Yorumlama Yöntemi.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

Aydın, İsmail. *Kur’an Mübhemleri Olarak Zamirler*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012.

Bakıllânî, Ebûbekir Muhammed b. el-Tayyib. *el-İntisâru’l-Kur’ân.* nşr. Muhammed es-Seyyid Osmân. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2012.

Başer, Serpil. *Kur'ân'ın İlk Kadın Yorumcuları.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdillah b. Muhammed b. Seyyid. *el-İnsâf fî't-tenbîhi ala esbâbi'lletî ûcibeti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn.* nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1403/1983.

Bayrakçı, Nizamettin. "Taberî Tefsiri Mukaddimesinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.

Beyânûnî, Ebu'l-Feth. *İhtilaftan Rahmete,* çev. Ebubekir Sifil. İstanbul: Risale Yayınları, 1989.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-müfessirin.* İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.

Birekul, Mehmet. *Peygamber Günlerinde Kadın Sosyolojik Bir İnceleme.* Konya: Yediveren Kitap, 2004.

Birışık, Abdulhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 40: 290-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Birışık, Abdulhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 42: 132-135. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Birışık, Abdulhamit. "İ`rabu'l-Kur'an". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22: 376-379. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Birinci, Ali. "Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri Ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin İnsan Doğasına İlişkin Tutumları". Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2016.

Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah. *Sahîh-i Buhârî.* nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. B.y.: Dâru Tuki'n-necât, 1422.

Canan, Sinan. "Erkek Beyni Beta, Kadın Beyni Son Sürüm" *NTV Sağlık,* 1 Nisan 2018 (İnternet Erişimi:

https://www.ntv.com.tr/saglik/erkek-beyni-beta-kadin-beyni-son-surum,Baj8nFGZX0uE1fkKXJjNPw).

Candan, Abdülcelil. *Kur'ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri Tefsire Sokulan Bidat, Hurafe ve Tahrifat*. İstanbul: Denge Yayınları, 2005.

Cerrahoğlu, İsmail. "Câmiu'l-beyân an te'vîli ây'il-Kur'ân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 105-107. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Cerrahoğlu, İsmail. *Kurân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1968.

Cerrahoğlu, İsmail. *Kurân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1968.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Cevdet Efendi, Bergamalı Ahmet. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, nşr. Mustafa Özel. İstanbul: Çevik Matbaacılık, 2002.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. es-Sıhâh: Tâcü'l-luga ve's-sıhâhu'l-arabiyye. nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru ilmi'l-lilmelâyîn, 1407/1987.

Cürcânî, Abdülkâhir. *Delâilü'l-İ'câz Sözdizimi ve Anlambilim,* çev. Osman Güman. İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Çalışkan, İsmail. "Tefsirde Sahabe İhtilafları", *Kur'an ve Sahabe içinde*, ed. Hasan Keskin ve Abdullah Demir. 217-242. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.

Dehlevî, Şah Veliyullah. *Fıkhî İhtilaflarda Ölçü*, çev. Mûsa Hub. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.

Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar Tespitler-Değerlendirmeler.* İstanbul: İfav Yayınları, 2017

Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi.* İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011.

Dereli, Muhammed Vehbi. *Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları.* Ankara: Fecr Yayınları, 2009.

Dihlevî, Şâh Veliyullah. *Hüccetüllâhi'l-bâliga.* çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul. İz Yayıncılık, 1994.

Döner, Ertuğrul. *Tefsirde İsrâiliyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Duman, Mehmet Zeki. "Kur'ân' Tefsirinde Sahabenin İhtilafları". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987): 289-310.

Duman, Mehmet Zeki. *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi (Başlangıcından Tedvin Dönemine Kadar*) Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992.

Dumlu, Ömer "Sahabe Tefsiri Üzerine". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992): 359-374.

Dumlu, Ömer. *Tefsir Usûlü.* İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2017.

Düzgün, Şaban Ali. *Din Birey Toplum.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr. *Sünen-i Ebî Dâvud.* nşr. Muhammed Muhyi'd-dîn Abdü'l-Hamîd. Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, t.y.

Ebû Zehre, Muhammed. *Bir İ'caz Delili Olarak Kur'an Hukûku,* çev. Muhammet Yılmaz. Rize: STS Yayınları, 2015.

Ebû Zehre, Muhammed. *En Büyük Mucize Kur'an,* çev. Muhammet Yılmaz. İstanbul: Okur Akedemi Yayınları, 2018.

Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-mufessirîn,* nşr. Süleyman b. Salih el-Hızyu. Medine-i Münevvere: Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikme, 1417/1997.

Emin, Ahmed. *Fecrü'l İslam İslam'ın Doğuşu,* çev. Ahmet Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.

Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş.* İstanbul: Elis Yayınları, 2013.

Enbârî, Ebûbekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Kitâbu'l-Ezdâd*, nşr. Muhammed b. Fazl el-İbrâhîm. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1407/1987.

Erul, Bünyamin. "İlk Dönem Kur'an Okumaları (Sahabenin Kur'an'ı Anlama Çabaları Üzerine)". *VII. Kur'an Sempozyumu Kur'an ve Müslümanlar içinde.* 23-40. Ankara: Fecr Yayınevi, 2005.

Ezherî, Muhammed b. Ahmed. el-Herevî, nşr. Muhammed Ivaz Mer'ab. Beyrut: Dâru ihyâi't-turasi'l-arabî, 2001.

Fayda, Mustafa. "Muhammed b. Cerîr et-Taberî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 39: 319-320. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an.* çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Füneysân, Suud b. Abdillah. *İhtilâfu'l-müfessirîn esbâbuhu ve asâruhu*. Riyad: Dâru İşbiliye, 1418/1997.

Gazzâli. *Mustasfâ İslâm Hukukunun Kaynakları,* çev. Yûnus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Gezgin, Ali Galip. "Nesh Problemi Bağlamında Mensûh Olduğu İddia Edilen Bazı Ayetlerin Hz. Peygamber Tarafından Tefsiri", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu içinde*, ed. İsmail Yakıt vd. 239-248. Isparta: S. D. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.

Gezgin, Ali. Galip. "Hz. Peygamber'in Dil Yeteneği ve Dile Dayalı Tefsiri", edt. İsmail Yakıt. Isparta: Tuğra Matbaası, 2006.

Gümüş, Sadreddin. *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*. Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990.

Güngör, Mevlüt. *Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir.* İstanbul: Kur'ân Kitaplığı Yayınları, 1996.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale's-sahihayn*. nşr. Mustafâ Abdü'l-Kâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-kütibi'l-ilmiyye, 1411/1990.

Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman, *Kitâbu'l-Ayn*, nşr. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahîm es-Semerrâî. Beyrut:Dâru ve Mektebetü'l-Helal, ty.

Hanefi, Hasan. "Esbâb-ı Nüzûlün Anlamı Nedir?". çev Ahmet Nedim Serinsu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998): 105-109.

Hospers, Jhon. "Kelimelerle Dünya Arasındaki İlişkinin Felsefi Analizi", çev. Şahin Filiz, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9. (2000): 221-240.

Hökelekli, Hayati. "İnanç Ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri". *Diyanet Dergisi* 20/10 (1984): 24-34.

Hökelekli, Hayati. *İslam Psikoloji Yazıları*. İstanbul: Dem Yayınları, 2009.

Hûrî, Abdullah Hûrî. "Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn fî ayâti'l-ahkâm". Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniversitesi Daru'l-ulûm Fakültesi İslam Şeriati Bölümü, 2001.

Izutsu, Toshıhıko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan: Kurân'î Dünya Görüşünün Semantiği,* çev M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak. *Muhareru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. nşr. Abdüsselam Abdü'ş-Şâfî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiye, 1422/2001.

İbn Cevzi, İmam Ebû'l-Ferec Camalüddin Abdurrahman Ali İbn Muhammed. *Kur'ân'ı Kerim Tefsiri Zadü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir Tefsir İlminde Yolculuk Azığı.* çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2015.

İbn Haldun. *Mukaddime,* çev.Arslan Tekin. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkâm fî usûl'l-ahkâm.* nşr. Abdu'r-rezzâk Afîfî. by.: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1402.

İbn Kayyim Cevziyye, Muhammed b. Ebîbekir b. Eyyüp b. Sa'd Şemseddîn. *İ'lamu'l-Muvakki'în* an Rabbi'l-âlemîn, nşr. Muhammed Abdüsselâm İbrahîm. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1411/1991.

İbn Kesir, Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Az'im*, nşr. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Beyrut: Daru Tayyibe, 1420/1999.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim. *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâr Sâdır, 1414/1993.

İbn Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. nşr. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-marife, 1414/1997.

İbn Rüşd, Kadı Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Bidâyetü'l Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid: Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku,* çev. Ahmed Meylânî. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyuddîn Ahmed. *Mukaddimetu fî usûli't-tefsîr.* nşr. Adnan Zerzûr. Beyrut: Daru mktebetu'l-hayrat, 1490/1980

İbn Teymiyye, Mecmûu'l-fetâvâ, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. Medine: Mecmeu'l-meliki Fahd li tabaati'l-mushaf, 1416/1995

İbn Teymiyye, *Sırât-ı Müstakîm,* çev. Salih Uçan İstanbul: Pınar Yayınları, 2014

İğdi, Ahmet. "Bir Siyer Müellifi Olarak Et-Taberî: Târîhu'r-Rusül Ve'l-Mülûk Özelinde". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2012 ; Yaşar, Muhemmed Yuşa, "Taberî'nin Temel İtîkâdî Görüşleri". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

İsfehânî, Ragıp. *Müfredâtü fi Garîbü'l-Kur'ân.* nşr. Safvan Adnan el-Dâvudî. Beyrut: Dâru'ş-şâmiyye, 1412/1991.

İzmirli, İsmail Hakkı. *İlm-i Hilâf,* Haz. Sırrı Fuat Ateş. Konya: Hüner Kitapevi, 2010

Kaçar, Halil İbrahim. "Türkçe Meallerin Eksiltili Kullanımlar (Hazif Üslûbu) Açısından Değerlendirilmesi". *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 30 (2006): 169-189.

Kâdî, Abdulfettah. *Esbâb-ı Nüzul Sahabe ve Muhaddislere Göre.* çev. Salih Akdemir. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.

Kahraman, Ferruh. "Hz. Peygamber. s.a.v. 'in Tefsirinin Kur'ân İlimlerindeki Yeri". *Diyanet İlmi Dergi* 49/1 (2013): 7-21.

Kahraman, Ferruh. "Tefsir Usûlünde İhtilaf Algısının Bazı Çıkmazları ve ihtilafa Bakış Açısı". *Usûl Dergisi* 12 (2009): 131-158.

Kahraman, Ferruh. "Tefsirde İhtilaflar ve Sebepleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/22 (2009): 157-183.

Kahraman, Ferruh. "Tefsirde Tenevü ve Tezâd İhtilâfı Ayrımının Yetersizliği". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013): 85-107.

Kahraman, Ferruh. Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilaflar. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

Karataş, Ali. *Tefsir Geleneğinde İhtilaf.* Diyarbakır: A Grafik, 2015.

Kardavi Yusuf. *İhtilaflar Karşısında İslâmi Tavır*, çev. Osman Taha. İstanbul: İlke Yayınları, 1992.

Kâsımî, Cemâleddin. *Kur'ân'ı Anlamak Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, çev. Sezai Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.

Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Sâid b. Kâsım el-Hallâk. *Mehâsinu't-te'vîl.* nşr. Muhammed Bâsil, Uyûnu's-Sevd. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997.

Kelbî, İbn Cüzey. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl,* nşr Muhammed Sâlim Hâşim Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415/1995.

Kılıç, Sadık. "Dil ve İnsanın Tarihselliği Bağlamında Dini Metin", *Kur'ân ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu* içinde, ed. Necati Kara. 95-105. Van: Bakanlar Matbaası, 2001.

Kırca, Celal. *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler.* İstanbul: Marifet Yayınları, 2009.

Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 2015.

Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri.* Ankara: Otto Yayınları, 2012.

Maral, Cüneyt. "Tefsirde Dilbilimsel Yöntem Taberi Örneği ". Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017.

Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîr-i'l-Mâverdî.* nşr. Seyyid Abdu'l-Maksûd b. Abdirrahîm. Beyrut: Dâru'l-kütibi'l-ilmiyye, 1433/2012.

Mertoğlu, M. Suat. "Uslûbü'l-Kur'ân". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42: 382. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *3 Makale*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2000.

Muayzer, Muna bnt. Abdilaziz, b. Abdullah. *İhtilâfu't-tenevvü fî't-tefsîr dirasetun nazariyyetun tatbikiyyetun.* Riyad: Dâru'l-âsıme, 1434/2013.

Munecced, Muhammed Nûreddîn. *et-Tezâd fî'-Kur'ân'i'l-Kerîm.* Dımeşk: Daru'l-Fikr, 1368/1999.

Mursî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Seyyid. *el-Muhassas*, nşr. Halil İbrahim Cefâl. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs el-Arabî, 1417/1996.

Müslim, Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hasan. *Sahîh-i Müslim.* nşr. Muhammed Fuâd Abdü'l-Bâkî. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, t.y.

Nam, Mehmet. "Taberi Tarihinde Hz. Mûsa İle İlgili Verilen Bilgiler Üzerine Bir Araştırma". Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1996.

Namlı, Tuncer. "Dil ve Vahiy Tarihine Işık Tutan Çarpıcı Sûre Başlıkları: Mukattaa Harfleri". *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* 30 (2015): 85-131.

Nâsır, Sâlih. "Min Esbâbi ihtilâfi'l-müfessirîn el-müteallikati bi-merci'il zamîr". *Dâru'l-manzûme Dergisi* 34 (2007): 261-191.

Okumuş, Mesut. "Taberî Tefsirinde Bağlamın Yeri ve Önemi", *Ekev Akademi Dergisi* 6/13 (2002): 125-152.

Okuyan, Mehmet. *Kısa Sûrelerin Tefsiri.* İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016

Önen, Hacı. *Taberî Tefsirinin Dirâyet Boyutu.* Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.

Özek, Ayşe Ulya. *Mâide 6. Ayet Bağlamında Ayağa Mesh Meselesi.* İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1437/2016.

Özen, Şükrü. “Hilaf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 527-538. Ankara: TDV

Özen, Şükrü. “İhtilâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 565-568. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Öztürk, Mustafa. “Sahabe ve Kur’ân”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015): 7-36.

Öztürk, Mustafa. *Kur’an’ı Kendi Tarihinde Okumak –Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Öztürk, Mustafa. *Nüzul Sırasına Göre Kur’an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara Okulu: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Öztürk, Mustafa. *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şia Polemikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Râgıp el-İsfehâni, Hüseyin b. Muhammed Mufaddal. *Mukaddimetu Câmiu’t-tefasir*: *Tefsire Giriş,* çev. Celalettin Divlekçi. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

Râzî, Fahruddîn. *Tefsîr-i Kebîr Büyük Kur’ân Tefsiri Mefatihu’l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci vd.. İstanbul: Huzur Yayın-Dağıtım, 2013.

Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. *Buhûsu fî usûli’t-tefsîr ve menâhicuhu*. Riyad: Mektebetu Tevbe, 1419/1998.

Said Havva. *el-Esas fi’s-Sünne Hadislerle İslam Tarihi*. çev. Varol, Çetintaş, Ural, Aktepe, Özdemir. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1409/1989.

Sâlih, Subhi İbrâhim. *Dirâsâtu fî fıkhi’l-luga*. Beyrut: Dâru’l-İlmi’l-Melâyîn. 1379/1960.

Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul’ün Rolü*. Ankara: Şule Yayınları, 1994.

Sıcak, Ahmet Sait. *Kur'an Tefsirinde Öznellik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Sibeveyh, Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetu Hanici, 1408/1998.

Sofuoğlu, Mehmed. *Tefsire Giriş*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Soysaldı, H. Mehmet. "Sahabenin Tefsir Anlayışı*". Diyanet İlmi Dergi* 38/3 (2002): 45-56.

Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. *Tabakâtu'l-kübrâ*. nşr. Ali Muhammed Umeyr. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396/1976.

Suyûtî, Celâleddîn. *Esbâbü'n-nüzûl Âyet-i Kerimelerin İniş Sebepleri*, çev. Abdulcelil Alpkıray. İstanbul: Semerkand Basım Yayın Dağıtım, 2015.

Suyûtî, Celâluddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahîm. Kahire: Hey'etu'l-mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kitâb 1394/1974.

Suyûti, Celâluddîn. *el-Muzhir fî ulûmi'l-luga ve envauha*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1418/1998.

Suyûtî, *Hem'ul-Hevâmi fi Şerhi Cem'il-Cevâmi*. nşr. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Süleyman, Muhammed Salih Muhammed. *İhtilafu's-selef fî tefsiri beyne't-tenzîrı ve't-tatbîk*. Beyrut: Daru İbni Cevzî, 1430/2009.

Sülün, Murat. Kur'ân Klavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi Kaynağı-Şekli Yapısı-Mahiyeti-Muhtevası-Okunuşu. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

Sürmeli, Mehmet. *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*. İstanbul: MSB Safa Yayın Dağıtım, 2016.

Süslü, Mehmet Zeki. "Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları". Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009.

Şaban, Zekiyüddin. *Usûlü'l Fıkh*, çev. İbrahim Kafi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Şafii, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetu Halebi, 1358/1940.

Şarkâvî, Ahmed Muhammed. "İhtilâfu'l-müfessirîn esbâbuhu ve davatibuhu". *Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesi Yıllık Dergisi* 17 (2001): 6-13.

Şâtıbî, Ebû İshâk. *el-Muvafakat İslâmî İlimler Metodolojisi.* çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Şâyi', Muhammed b. Abdurrahman b. Salih. *Esbâbu ihtilâfi'l-müfessirîn*. Riyad: Mektebetu'l-ubeykan, 1416/1995.

Şeriati, Ali. *Kendisi Olmayan İnsan İnsanın Dört Zindanı.* İstanbul: Fecr Yayınları, 2017.

Şimşek, Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.

Taberî, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân an te'vîli ây'il-Kur'ân.* nşr. Mansûr Abdu'l-Hadîd. Kahire: Dâru'l-hadîs, 1431/2010.

Taberî, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerir. *İhtilâfu'l-Fukahâ*. nşr. Mecdî Fethî's-Seyyid. Mısır: el-Mektebetü'l-tevfîkiyye, 1430/2009.

Taberî, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerir. *Tarih-i Taberî*, çev. M. Faruk Gürtunca. İstanbul: Sağlam Yayınevi, t.y.

Tayyâr, Musâid b. Suleyman. *Fusûl fî usûli't-tefsîr*. Riyad: Daru'n-neşru ed-duveliyyu, 1413/1993.

Tayyâr, Musâid b. Süleymân. *Şerhu Mukaddimeti fî usîli't-tefsîr li İbn Teymiyye*. Riyâd: Dâru İbn Cevziyye, 1427/2006.

Telkenaroğlu, M. Rahmi. “İslâmi İlimlerde Birleştirici Yorum “Tenevvü İhtilafı””. *Diyanet İlmi Dergi* 48/2 (2012): 31-57.

Tirmizî, Muhammed Îsâ b. Sevre b. Mûsâ b. ed-Dahhâk. *Sünen-i Tirmizî.* nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuâd Abdü’l-Bâkî ve İbrahîm Utve Ivaz. Mısır: Şirketü ve Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.

Tural, Hüseyin. *Arap Dilinde Ezdad.* İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.

Turgay, Nurettin. “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”. *Bilimname Dergisi* 6/14 (2008): 35-58.

Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri.* İstanbul: İFAV, 1987.

Türkmen, Sabri. “Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur’ân’ı Kerim”. *Diyanet İlmi Dergi,* 45/2 (2012): 533-552.

Tütün, Sevgi. “Et-Taberî’nin Câmiu’l-Beyan İsimli Eserinde Hz. Aişe’den Yapılan Rivayetlerin Tespiti Ve Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999

Uzun, Nihat. “Hz. Peygamber’in Tefsirinde “Bağlam” Meselesi”, *Bilimname Dergisi* 22 (2012): 129-157.

Ünalan, Abdullah. “Sahabenin Hz. Peygambere Muhalefeti”. *Araşan Sosyal Bilimler Dergisi İlmi Dergisi* 9-10. (2010): 141-159.

Yaşar, Muhemmed Yuşa, “Taberî’nin Temel İtîkâdî Görüşleri”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

Yaşar, Naif. “İlk Üç Asır Kelamî Tartışmalar Bağlamında Taberî (224-310/839-923)’nin Konumu”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Cedel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 7: 208-210. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Müteşabih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32: 204-207. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Yıldırım, Celal. *Kur'ân Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farklılıkları.* İstanbul: Bahar Yayınları, 1972.

Yıldırım, Suat. *Ana Hatlarıyla Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine* Giriş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Yıldırım, Suat. *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri.* İstanbul: Işık Yayınları, 2014.

Yıldırım, Zeki. "İhtilafın Menşei, Konusu ve Çeşitleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 2001:215-248.

Yıldız, Faruk. "Ebû Ca'fer Muhammed B. Cerir Et-Taberi'nin. 224-310/838-923. Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk Adlı Eserine Göre İslam Tarihi Kronolojisi". Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Yılmaz, Muhammet. *Kur'an'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri.* İstanbul: Erkam Yayınları, 1438/2016.

Yüksek, Ali. "İslam Hukuk Tarihinde Taberi Mezhebi". Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2014.

Yüksel, Muhammed Bahaeddin. *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Zebidî, Ebû'l-Feyz Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*, nşr. Komisyon. Dâru'l-Fikir, Lübnan,1995

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *İtticâhatu'l-munharife fî tefsîri'l-Kur'ân'i'l-Kerîm devafiuha ve def'uha.* Kahire: Mektebetu Vehbe, 1406/1986.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât.* çev. Enbiya Yıldırım. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

Zehebî, Mustafa Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn.* Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.

Zemahşerî, Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâ'ikı ğavâmidı't-tenzîl ve 'uyûni'liekâvîl*

fî vucûhi't-te'vîl, çev. Muhammed Coşkun, Ömer Çelik, Necdet Çağıl, Adil Bebek. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957.

Zeydan, Abdülkerim. "Hilaf İlmi ve İslam Hukukçularının Hukukî İhtilaflarının Sebepleri", çev. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999): 273-290.

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
SAMER

SAMER
KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER
KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi